

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.7, No. 13, Spring & Summer
2026, pp67-116

The Functions of Religion from the Perspective of the Encyclopedic Approach¹

Qodratullah Qorbani²

Abstract

The encyclopedic approach to religion maintains that religion has a maximal function across all dimensions of the lives of believers. This approach rests on several important premises and components, including the truth of Islam; the philosophy of Prophethood and the necessity of securing human felicity in both this world and the hereafter; the comprehensiveness and perpetuity of Islam; the existence of Qur'anic verses that address the totality of human life; the diverse applications of Qur'anic teachings to human life; the role of time and place in the formulation of practical religious rulings; and the authority of the Qur'an, Sunnah, consensus (*ijmā'*), and reason. According to this view, every dimension of human life has a religious aspect, and this world and the hereafter are not merely interconnected but stand in a hierarchical relationship with one another. Consequently, no dimension of human life lies beyond the maximal sphere of influence of religion and its teachings. Characterizing these dimensions and domains as "Islamic" means not only that they develop within an Islamic worldview but also that they draw maximally upon the teachings of the Qur'an and Sunnah.

Keywords: Functions of religion; Encyclopedic Approach; Qur'an; Islam; Prophet; Narrations.

¹ . **Research Paper**, Received: 1/6/2026; Confirmed: 24/8/2026.

² . Professor of Philosophy, Kharazmi University, Tehran, Iran,
(qodratullahqorbani@khu.ac.ir).

Introduction

Among the various approaches to religion that address its functions in different domains of human life, the encyclopedic approach has a long historical background among religious scholars, particularly among traditionally oriented members of the clerical establishment. Drawing on the finality of the Prophethood of Muhammad, the infallibility and revelatory nature of the Qur'an, and the comprehensiveness and perpetuity of Islam, proponents of this view have concluded that the comprehensiveness and perpetuity of Islam necessarily entail the actual capacity of its teachings to meet the material and spiritual needs of Muslim human beings across all domains of life, including the social, political, cultural, theological, economic, ethical, educational, scientific, philosophical, and related spheres. In effect, this view maintains that the Qur'an and the body of narrations collectively constitute an encyclopedia in which answers to all of humanity's permanent and changing needs are already contained, regardless of temporal and geographical circumstances.

Among the considerations supporting the encyclopedic view are the Qur'anic verses and the large body of narrations transmitted from the Prophet Muhammad and the Shi'i Imams that have guided believers in managing individual and collective affairs in various political, social, economic, cultural, theological, ethical, educational, scientific, philosophical, historical, and other domains. Moreover, the approximately ten-year period of the Prophet's rule in Medina and the roughly five-year caliphate of Imam 'Ali, both of which were substantially grounded in the aforementioned Qur'anic and narrational sources, can, in some respects, be regarded as supporting evidence for the encyclopedic conception of religion. Likewise, the scientific achievements of Muslims and the flourishing of Islamic civilization between the third and seventh centuries AH, which were certainly inspired in part by Qur'anic and narrative teachings, may be cited by advocates of the encyclopedic view as an instance of a successful historical experience. Ultimately, the most important characteristic of the encyclopedic approach is its tendency to regard the entire order of existence, and especially the various dimensions of human life, as "religious" and, consequently, to seek appropriate answers within religious texts to the diverse questions and needs that arise for human beings under different temporal and geographical conditions.

As noted in the main body of this study, another important feature of the encyclopedic approach is the fact that, throughout the centuries, many

religious scholars within the Islamic tradition have embraced this perspective and sought to define an Islamic way of life and to reconstruct Islamic society and Islamic knowledge on the basis of Islamic teachings and doctrines. It is on this basis that one may speak of such notions as Islamic government, Islamic economics, Islamic educational sciences, Islamic culture, Islamic medicine, and the like. In these cases, characterizing a science, body of knowledge, culture, political system, medical practice, or similar domain as “Islamic” means more than merely giving it an Islamic orientation. It implies, more fundamentally, drawing maximally upon Islamic teachings, including the Qur’an and narrations, in its foundations, principles, theories, methods of inquiry, and standards of evaluation. This is because the two rich sources of the Qur’an and narrations are viewed as an encyclopedia and a pharmacy in which the foundations and means necessary for securing and preparing all dimensions of the lives of believers are contained, thereby providing answers to their needs in every age and under diverse geographical and cultural circumstances. As indicated above, the encyclopedic approach faces fundamental challenges and multiple tensions both in terms of the premises that sustain it and its principles and criteria, as well as at the level of its actual application. One of its foundational challenges is its tendency to regard the entire order of existence, and particularly the totality of human life, as “religious,” while overlooking those dimensions and aspects of human life that are genuinely “non-religious.” Another challenge is its failure to distinguish between what is religious and what is non-religious within the language of revelation, which results in conflating the religious and essential dimensions of revelation with its non-religious and incidental dimensions. Furthermore, by failing to distinguish between God’s essential purpose and His incidental or secondary purposes in the verses of revelation, proponents of the encyclopedic approach fall into the significant error of treating all Qur’anic verses as having the same status from the divine perspective.

At the level of the principles and criteria underlying this approach, one may point to its insufficient attention to the diversity of Qur’anic verses with respect to such areas as theology, ethics, economics, politics, society, education, culture, and related domains. The diversity of such verses naturally indicates the horizontal and vertical differentiation of the divine message manifested in them. This includes the need to distinguish between verses that directly communicate the primary message of revelation and those that address matters not directly related to the religious message but ultimately reinforce belief in God, which constitutes the central message of

religion. Similarly, the failure of proponents of this approach to distinguish between the Prophet's and other great religious figures' religious and non-religious roles has resulted in the conflation of their governmental rulings or non-religious opinions with religious rulings and teachings.

Moreover, by placing excessive emphasis on the role of religious texts in satisfying humanity's fundamental needs, this approach overlooks the value and significance of the great gifts God has bestowed upon human beings, namely, reason, experience, creativity, and practical expertise. Yet an examination of the historical experience of human life demonstrates that the role of religions, including Islam, has not been identical at the three fundamental levels of human life: foundations and values; rules and laws; and practical programs and strategies. Rather, significant differences exist among these levels. With respect to the provision of values and the theological and ethical foundations of human life, the role of Islam is maximal and universal, and this is, moreover, consistent with sound human reason. With regard to the rules and laws governing human life, however, the role of Islam is more limited. That is, Islam provides the minimum necessary rules and laws for managing a simple and desirable form of life, whereas the development of the more extensive body of rules and regulations required for human life is entrusted to human reason, experience, creativity, and needs.

Conclusions

Proponents of the encyclopedic approach overlook an important fact: the primary role of religion in the lives of believers is largely to articulate the values, standards, foundations, and systems of belief and morality that govern their lives. By contrast, the extensive domain of human life-planning, which is largely non-religious in character and highly changeable in response to the expectations and needs of believers, generally falls outside the direct sphere of religious intervention.

References

- Abū Zayd, Naṣr Ḥāmid (2001), *The Meaning of the Text*, Translated by Mortazā Karīmī-Niyā. Tehran: Tarḥ-e Now.
- Bāqerī, Khosrow (2003), *The Identity of Religious Science*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh (2004), *An Exposition of the Proofs for the Existence of God*, 4th ed. Qom: Isrā.
- Jawādī Āmulī, 'Abd Allāh (2010), *What Humanity Expects from Religion*. 6th ed. Qom: Isrā'.

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی^۱

قدرت الله قربانی^۲

چکیده

رویکرد دایره‌المعارفی دربارهٔ دین، به کارکرد حداکثری آن در تمامی ابعاد زندگی دینداران معتقد است. این رویکرد بر مبانی و مؤلفه‌های مهمی چون حقانیت دین اسلام، فلسفه نبوت و ضرورت تامین سعادت دنیا و آخرت، جامعیت و جاودانگی دین اسلام، وجود آیات قرآنی دال بر تبیین کلیت زندگی انسانها، تنوع کاربردهای آیات قرآنی در زندگی انسان، دخالت عنصر زمان و مکان برای صدور احکام دینی کاربردی، و قابلیت کتاب، سنت، اجماع و عقل مبتنی است. طبق این دیدگاه همهٔ زوایای زندگی انسان دارای جنبهٔ دینی است و اینکه دنیا و آخرت نه تنها در پیوند با همدیگر، بلکه دارای رابطهٔ طولی با هم هستند. نتیجه اینکه هیچ بعدی از ابعاد زندگی انسان نیست که از قلمرو تاثیرگذاری حداکثری دین و آموزه‌های آن بیرون باشد. اسلامی بودن ابعاد و قلمروهای مذکور، نه تنها به معنی تکرر آنها در درون جهان بینی اسلامی، بلکه به معنی تغذیهٔ حداکثری آنها از آموزه‌های قرآن و سنت است. از مشکلات مهم این دیدگاه می‌توان به مواردی چون عدم تفکیک محتوای وحی و سنت معتبر منسوب به «دینی» و «غیردینی»، عدم توجه به قصد بالذات الهی از قصد بالعرض او از ارسال آیات متعدد در قرآن، عدم توجه به شئون مختلف دینی و غیردینی پیامبر (ص) و امامان

۱. مقالهٔ پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۶/۲ تاریخ تایید علمی: ۱۴۰۵/۳/۱۱.

۲. استاد گروه فلسفه، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، (qodratullahqorbani@khu.ac.ir).

شیعه، غفلت از نقش فرهنگ زمانه در نزول وحی و لزوم تطبیق حداقل بخشی از وحی با فهم عرفی مردم زمان نزول، بار کردن تکلیف مالایطاق بر دوش دین و نصوص دینی، نادیده گرفتن نقش برجسته عقل، خلاقیت، تجربه و مهارت بشری، عدم توجه به تفاوت مؤلفه‌های ارزش، قانون و برنامه در متون دینی و زندگی انسان، و نهایتاً غفلت از مسأله تاریخت برخی نصوص دینی اشاره کرد. خلاصه اینکه حامیان این رویکرد به این واقعیت مهم توجه ندارند که نقش اصلی دین در زندگی دینداران عمدتاً در معرفی ارزش‌ها، معیارها، مبانی و نظام اعتقادی و اخلاقی حاکم بر زندگی آنهاست؛ در حالیکه حوزه وسیع برنامه‌ریزی زندگی انسان، که بیشتر دارای ویژگی غیردینی و تغییرپذیری بسیار شدید مبتنی بر انتظارات و نیازهای دینداران است، عمدتاً از قلمرو دخالت دین بیرون است. تنها نقش برجسته دین در این حوزه اعطای رنگ الهی و اخلاقی به مجموعه برنامه‌ها و راهکارهای زیستی بشری است. **کلیدواژگان:** کارکردهای دین، رویکرد دایره‌المعارفی، قرآن، اسلام، پیامبر، روایات.

۱. مقدمه

درباره کارکردهای دین در جامعه در ابعاد مختلف، دیدگاه‌های متنوع و بعضاً متقابلی وجود دارند. در این زمینه، دو دیدگاه در تقابل با هم قرار دارند که عبارتند از: دیدگاه دایره-المعارفی یا حداکثری به دین، و دیدگاه حداقلی به دین. جالب است که در متون دینی مانند قرآن و سنت، این قابلیت برای خوانش طرفداران هر دو دیدگاه وجود دارد و آنها با تمسک به متون دینی، تلاش دارند تا خوانش خود از متون دینی را به عنوان خوانشی درست از دین معرفی نمایند. اهمیت توجه به هر دو دیدگاه، تجربه عملی آن در مقطعی از تاریخ زیست اجتماعی دینداران در سنت اسلامی و پیامدهای عملی التزام به چنین رویکردی است. همچنین سابقه دیرینه هر دو دیدگاه، بویژه رویکرد دایره‌المعارفی است که عمدتاً توسط معتقدان به گفتمان اسلام سنتی مورد پشتیبانی قرار می‌گیرد. علاوه بر این تأکید خاص هر دو دیدگاه بر نسبت ویژه امر دنیا و آخرت و تأثیرات آن بر سعادت دنیوی و اخروی دینداران،

اهمیت توجه جدی به هر دو دیدگاه را بیشتر می‌سازد. براین اساس در این تحقیق، ضمن تبیین و تحلیل و نقد خوانش عالمان دینی طرفدار فهم سنتی از اسلام از منظر رویکرد دایره-المعارفی، تلاش خواهد شد هم موارد برجسته این دیدگاه آشکار گردد و هم موارد ضعف و ناکارآمدی آن مشخص گردد. چه بسا با آسیب‌شناسی رویکرد دایره‌المعارفی به دین، که تجربه عملی‌سازی آن طی نیم قرن گذشته توسط عالمان دین در جامعه ایران هر روز آشکار می‌گردد، بتوان به راهکاری عقلانی‌تر، کارآمدتر، موثرتر و کم‌مشکل‌تر دست یافت. در این تحقیق ضمن ارائه برخی تلقی‌ها از این رویکرد، تلاش می‌شود مبانی، اصول و معیارها و برخی مصادیق آن شناسایی گردد تا بتوان نکات قوت و ضعف آن را شناخت و راه‌هایی برای برطرف نمودن ضعف‌هایش پیشنهاد داد.

۲. تعریف‌ها و تلقی‌ها از رویکرد دایره‌المعارفی

گام نخست در بررسی رویکرد دایره‌المعارفی به دین، توجه به برخی تعریف‌ها و تلقی‌های ارائه شده از آن نزد معتقدان به آن است، تا هم مفهوم‌شناسی خوبی از این رویکرد صورت گیرد و هم برای فهم مبانی آن زمینه‌های لازم فراهم گردد. در یکی از تعریف‌ها از این دیدگاه آمده است که دین حاوی همه حقایق هستی و پاسخ دهنده به همه نیازهای آدمی است؛ و متون دینی همچون نسخه کاملی است که دربردارنده این حقایق و پاسخ به همه حوائج آدمی است. در این رویکرد، شریعت دربردارنده همه حقایق و حوائج است و همچون دایره‌المعارفی است که همه پرسش‌های آدمی در آن پاسخی می‌یابد (باقری، ۱۳۸۲، ص ۶۵). در تعبیر اول گفته می‌شود که دین همه حقایق و امور عملی، اعم از کلیات و جزئیات یا اصول و فروع را بیان کرده است. پس همه امور خرد و کلان در عرصه نظر و عمل، در متون دینی موجود است. و در تعبیر دوم گفته می‌شود که دین حاوی اصول و کلیات است و تعیین جزئیات به عهده خود بشر و تلاش عقلی وی است؛ البته این کار با تکیه بر اصول و کلیات پیش گفته صورت می‌گیرد (باقری، ۱۳۸۲، ص ۶۷).

برخی اندیشمندان در تعریف این رویکرد، از نگاه خدا و پیامبر (ص) به نیازهای دینی و دنیایی نگریسته‌اند، لذا معتقدند خدا و پیامبر (ص) توجه حداکثری به برآوردن نیازهای دینداران دارند. برای نمونه در این زمینه گفته شده است: «هیچ چیزی در کتاب الهی فروگذار نشده است: "ما فرطنا فی الکتب من شیء" (انعام/ ۳۸)؛ یعنی همهٔ اموری که در سعادت بشر مدخلیت دارند در قرآن کریم آمده است، چون این کتاب الهی، جامع همهٔ احکام فردی و اجتماعی است و هرگز از نیازهای انسان فروگذار نکرده است و چیزی نیست که نیازمندی فرد یا جامعه باشد و دین و قرآن، در رفع آن نیاز نکوشیده باشند. به دیگر سخن، هر چیزی را که معرفتش برای انسانها نافع و سبب سعادت دنیا و آخرت آنان است، بدون هیچ مسامحه و کوتاهی بیان فرموده است» (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۴). همچنین گفته شده: «ختم نبوت به معنای آن است که تمام اصول، قواعد، ضوابط و قوانین اعتقادی، عملی، اخلاقی، فقهی و حقوقی، به صورت جامع در متون دینی آمده است و عقول اثاره شده دفائن خود را بارور می‌بینند، لذا منبع و حیانی و نقلی جدیدی به بشر ارائه نمی‌شود و دینی که عقل را در کنار نقل منبع شناخت احکام الهی قرار داده، برای همیشه به این دو منبع موجود در هدایت بشر اکتفا می‌کند، نه آنکه رشد عقلانی بشر فضا را برای دین محدود سازد» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۱۸۰).

برخی دیگر از اندیشمندان مسلمان بر گسترهٔ وسیع منابع اسلامی برای پوشش دادن همهٔ نیازمندی‌های اخروی و دنیوی مؤمنان تأکید دارند. در همهٔ این موارد منبع غنی و لایزال قرآن و سنت تأمین کنندهٔ همهٔ نیازهای مؤمنان در تمامی ابعاد زندگی است. در این زمینه به گفتهٔ شهید مطهری؛ «از جمله ویژگی‌های صورت کامل و جامع دین خدا نسبت به صورت-های ابتدایی، جامعیت و همه‌جانبگی است. منابع چهارگانهٔ اسلامی (کتاب، سنت، عقل و اجماع) کافی است که علمای امت، نظر اسلام را دربارهٔ هر موضوعی کشف نمایند. علمای اسلام، هیچ موضوعی را به عنوان اینکه بلا تکلیف است، تلقی نمی‌کنند» (مطهری، ۱۳۶۲،

ص ۲۴۱). به سخن مصباح یزدی نیز؛ «همه زندگی ما در قلمرو دین قرار می گیرد و هیچ شأنی از شؤون زندگی انسان اعم از زندگی فردی، اجتماعی، خانوادگی، روابط زن و شوهر، روابط پدر و فرزند، روابط امت و امام و حتی روابط با سایر ملل، که با آنها چگونه رفتار کنیم، خارج از قلمرو دین نیست» (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص ۲۲). جوادی آملی نیز تأکید دارد؛ «دین، جامع و کامل است و در همه مسائل مربوط به احتیاجات انسان دستور دارد، زیرا عدم بیان، از آن حیث که زمام هدایت در تعالیم آن نهفته است، نقض غرض محسوب می شود؛ یعنی جامعیت و کمال دین، با عدم تبیین برخی از امور و ترک ارائه راه حل در آن منافات دارد، چون نامعقول است که آخرین دین الهی، پیامبر آسمانی و کتاب وحیانی، همه نیازهای انسانها را بیان نکرده باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ص ۹۶-۹۷). سید حسین نصر نیز با همین رویکرد معتقد است؛ «اسلام همانا نفس زندگی است... که دربرگیرنده همه جهات و جوانب زندگی انسان است و هیچ امری خارج از حوزه شمول و اطلاق آن نمانده است» (نصر، ۱۳۸۲، ص ۲۱-۲۲). برخی متفکرین نیز این رویکرد را اینگونه تعریف می کنند که مطابق، آن تمام تدبیرات و اطلاعات و قواعد لازم و کافی برای اقتصاد، حکومت، تجارت، قانون، اخلاق، خداشناسی و غیره برای هر نوع ذهن و زندگی اعم از ساده و پیچیده، در شرع وارد شده است و لذا مؤمنان به هیچ منبع دیگری (برای سعادت دنیا و آخرت)، غیر از دین نیاز ندارند (سروش، ۱۳۷۸، ص ۸۴).

پس رویکرد دایره المعارفی به دین مدعی کفایت دین، اعم از قرآن و حدیث، برای پاسخ-گویی به همه انواع نیازهای دنیوی و اخروی مؤمنان در تمامی ابعاد زندگی آنهاست. در واقع طبق این دیدگاه، دین اسلام توانایی پوشش دادن و برآوردن همه ابعاد و نیازهای اعتقادی، اخلاقی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و علمی انسان را دارد. اینکه همه احکام تفصیلی مورد نیاز ما در همه زمینه ها در کتاب و سنت بیان شده است؛ اینکه رسالت انبیاء و ختم نبوت پوشش دهنده هر دو قلمرو نیازها و انتظارات دنیوی و اخروی انسان است. اینکه

خداوند نه حداقل، بلکه حداکثر آنچه را که مورد حاجت بشر است بر وی ارزانی داشته است. اینکه دین اسلام به همه نیازهای آدمی پاسخگو است و هر کس با هر حاجتی به این دین روی آورد، بی‌نصیب نخواهد ماند. نهایتاً اینکه تلقی حداکثری از دین آن است که رسالت و کارکرد دین، ابعاد اعتقادی، اخلاقی و رفتاری انسان را، اعم از رفتارهای عبادی و اجتماعی دربرمی‌گیرد و با رشد علم و دانش بشری، نقش و کارکرد دین کاهش نخواهد یافت (جوارشکیان، ۱۳۹۶، ص ۹۸).

با توصیفات ارائه شده مشخص می‌گردد که لزوماً یک خوانش واحد از رویکرد دایره-المعارفی وجود ندارد، بلکه تلقی دایره‌المعارفی و حداکثری از دین نیز قابل خوانش‌های متفاوت است، از جمله اینکه آن را می‌توان به دو نوع بالفعل و بالقوه تقسیم نمود. منظور از نوع حداکثری بالفعل می‌تواند وجود بالفعل دانش همه نیازهای آدمی در علم الهی، متون دینی، نزد پیامبر یا امامان شیعه یا نزد دینداران باشد، که انتخاب هریک لوازم خاص خود را دارد. برای نمونه دیدگاه حداکثری بالفعل، نزد ما به این معنی است که همه احکام مورد نیاز بشر، که رعایت آنها برای همه اعصار و ادوار زندگی او لازم است، به‌نحو بالفعل در متون و نصوص دینی (اعم از قرآن، سنت و روایات) به تفصیل آمده است. مجموعه آنچه از دین، اکنون، در اختیار ما قرار دارد، برای زندگی بشر در تمامی مراحل آن کافی است. اما منظور از بالقوه بودن آن این است که تعالیم دینی در زمان معصوم به دو صورت بالفعل و بالقوه عرضه گردیده است، که بخش بالفعل آن دارای غنای معرفتی و تعلیمی و قابلیت استفاده برای نیازهای هر عصری است، ولی بخش بالقوه آن با استفاده از اجتهاد در هر عصری قابل استخراج و استنباط است (جوارشکیان، ۱۳۹۶، ص ۹۹-۱۰۰). در واقع مبتنی بر این رویکرد است که برخی اندیشمندان مسلمان طرفدار رویکرد دایره‌المعارفی، معرفی اصول کلی حیات اجتماعی را برعهده دین، و کشف مصادیق عینی آنها را برعهده مؤمنان می‌دانند.

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی / قدرت الله قربانی / ۷۷

خلاصه اینکه رویکرد دایره المعارفی در مجموع به قابلیت و توانایی دین، منظور قرآن و سنت، برای تأمین همه نیازهای مادی، معنوی، اخلاقی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی دینداران در اعصار و جغرافیاهای مختلف برای تأمین سعادت دنیوی و اخروی آنها معتقد است.

۳. مبانی رویکرد دایره المعارفی

رویکرد دایره المعارفی به دین عمدتاً از مبانی نقلی ناشی از قرآن و حدیث استفاده می‌کند که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر توجه داشت.

۳،۱. حقانیت دین اسلام و بطلان ادیان دیگر

در قرآن کریم آیاتی وجود دارند که نه تنها اسلام را به عنوان دین خاتم معرفی می‌کنند، بلکه به طریقی، اعتقاد به ادیان دیگر را با ظهور حقیقت اسلام مورد پذیرش نمی‌دانند (بقره/۱؛ آل عمران/۷۰-۷۱؛ نساء/۴۷؛ آل عمران/۱۱۰؛ اعراف/۱۵۸؛ آل عمران/۸۱؛ بقره/۱۴۶؛ توبه/۳۳ و صف/۹؛ بقره/۷۵). در این آیات ضمن دعوت انسانها، بویژه مشرکان و اهل کتاب به اسلام، بر حاکمیت و سلطه نهایی اسلام در آینده نیز اشاره می‌گردد. وجود چنین آیاتی مقوم خوانش حداکثری برخی دینداران و عالمان دین از اسلام است، به این معنی که لازمه حقانیت اسلام و بطلان ادیان دیگر با ظهور اسلام، توانایی پاسخ‌گویی اسلام به همه نیازهای مؤمنان در همه امور دنیوی و اخروی آنها است. نتیجه این دیدگاه استخراج دو صفت مهم جاودانگی و جامعیت برای دین اسلام است.

۳،۲. فلسفه نبوت و ضرورت تأمین سعادت دنیا و آخرت

عالمان طرفدار خوانش سنتی از اسلام، لازمه معنادار بودن نبوت انبیاء الهی، بویژه پیامبر اکرم (ص) را تأمین عناصر سعادت اخروی و دنیوی مؤمنان می‌دانند، زیرا تحقق فلسفه کامل نبوت در گرو ارائه دستورالعمل‌های چنین برنامه سعادت‌محور و قوانین و احکام مربوط به آنهاست. آنها در این زمینه بر آن دسته از آیات قرآنی استناد دارند که در آنها مفاهیم هدایت، سعادت، برقراری عدالت، قسط، حکومت، توزیع احکام فقهی، و نظایر آن تبیین شده است.

آنها مدعی‌اند که رویکرد انبیاء به زندگی بشر رویکردی جامع‌گرایانه است، لذا در تعالیم رسولان الهی چون پیامبر اکرم (ص) همه زوایا و جوانب زیست اجتماعی دینداران لحاظ شده است. در این زمینه، مطهری دو هدف اصلی را برای پیامبر در نظر می‌گیرد که عبارتند از شناخت خدا برای نزدیک شدن به او، و برقراری عدل و قسط در جامعه بشری (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۱۷۵-۱۷۶). به گفته جوادی آملی نیز؛ «دین الهی، مجموعه عقاید و اخلاق و قوانین و مقرراتی اجرایی است که خداوند آن را برای هدایت بشر فرستاده است تا انسان در پرتو تعالیم آن، هوا و هوس خود را کنترل و آزادی خود را تامین کند. انسان خداپاور، چون خود را در تحت ربوبیت ذات اقدس اله می‌داند، تلاش می‌کند با عمل به آیین الهی و استقامت و پایداری در آن، مقصود واقعی را دریابد: «ان الذین قالوا ربنا الله ثم استقاموا» (احقاف / ۱۳). زیرا دین الهی است که به حقیقت انسان و نیازهای او توجه دارد و برنامه کامل و همه جانبه‌ای ارائه می‌کند که انتظارات او را از همه نظر برآورده می‌سازد» (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۶). در واقع در این مورد بدون تأمین شرایط و لوازم زندگی سعادتمندانه دینداران توسط تعالیم پیامبران الهی، فلسفه نبوت آنها کامل نیست. علت این تأکید نیز آن است که در این دیدگاه، دنیا و آخرت دارای نسبت و تلازم ذاتی هستند، در نتیجه سعادت اخروی که هدف اصلی بعثت انبیاء الهی است، بدون تأمین سعادت دنیوی ممکن نیست، پس لازمه توفیق پیامبران در دعوت‌شان از مردم به سوی سعادت اخروی، ارائه برنامه لازم و کافی سعادت دنیوی به آنهاست. در این زمینه، فیض کاشانی می‌گوید؛ «برای پیامبر لازم است برای مردم قوانین مالی وضع کند که چگونگی و نشانه‌های اختصاص یافتن هر مالی را بیان دارد، مانند احکام معاملات و دیون و تقسیم ارث و غنائم» (کاشانی، ۱۳۵۸، ص ۳۴۳).

۳,۳. جامعیت و جاودانگی دین اسلام

موارد بیان شده فوق، در مجموع در دو آموزه مهم جامعیت و جاودانگی دین اسلام متبلور می‌گردد، به این معنی که لازمه حقانیت اسلام و خاتمیت و نتیجه‌بخشی رسالت پیامبر اسلام

(ص) معرفی دینی جامع همه نیازهای مختلف مردم، و جادودانی است که همیشگی باشد و با آمدن دین بعدی ابطال نگردد. در این زمینه طرفداران دیدگاه دایره المعارفی، جامعیت اسلام را همانند دایره المعارفی تلقی می کنند که در آن کلیات و حتی جزئیات همه نیازهای دینداران برای اعصار و جغرافیاها و فرهنگ های مختلف کارآیی دارد. به گفته مطهری؛ «اسلام... مکتبی است جامع و واقع گرا، در اسلام به همه جوانب نیازهای انسانی، اعم از دنیایی یا آخرتی، جسمی یا روحی، عقلی و فکری یا احساسی و عاطفی فرد یا اجتماع توجه شده است» (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۶۳). او همچنین بر جاودانگی اسلام هم تأکید دارد و می گوید؛ «اسلام از طرفی دعوی جاودانگی دارد... و از طرف دیگر در همه شئون زندگی دخالت کرده است؛ از رابطه فرد با خدا گرفته تا روابط اجتماعی افراد، روابط خانوادگی، روابط فرد و اجتماع، روابط انسان و جهان. اگر اسلام مانند برخی ادیان دیگر به یک سلسله تشریفات عبادی و دستورالعمل های خشک اخلاقی قناعت کرده بود، چندان مشکلی نبود؛ اما با این همه مقررات و قوانین مدنی، جزایی، قضایی، سیاسی، اجتماعی و خانوادگی، چه می توان کرد؟» (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۱۷۸). مطهری معتقد است تأکید فراوان قرآن بر ضرورت تحقق عدالت (حدید/۲۵) در زندگی بشر، و وجود پیامبران برای گسترش عدالت می تواند نشان دهنده جامعیت دین باشد (مطهری، ۱۳۷۳، ص ۱۷). پس دو صفت عمده جامعیت و جاودانگی، که حاصل خوانش سنتی از اسلام توسط برخی عالمان دینی است، طبیعتاً به لازمه ای چون تمهید قانون و احکام زندگی و سعادت اخروی و دنیوی دینداران منجر خواهد شد.

۳،۴. آیات قرآنی دال بر تبیین کلیت زندگی انسانها

همانطور که توضیح داده شد، دیدگاه دایره المعارفی، هم به لحاظ مفهومی و هم به لحاظ مصداقی، یعنی تبیین جزئیات کارکردهای دین در زندگی دنیوی و اخروی انسان، به متون آیات قرآن و حتی احادیث اسلامی مستند است. در این زمینه می توان آیات قرآنی را به دو

دسته کلیات و جزئیات تقسیم کرد. در بخش کلیات به آیات قرآنی که بطور کلی تبیین کننده کلیت زندگی انسان مسلمان هستند توجه می‌شود. آیاتی مانند: «و نزلنا علیکَ الْکِتَابَ تَبِیِّنًا لِکُلِّ شَیْءٍ وَ هُدًی وَ رَحْمَةً وَ بَشْرًی لِّلْمُسْلِمِیْنَ» (نحل / ۸۹)، «مَا فَرَطْنَا فِی الْکِتَابِ مِنْ شَیْءٍ» (انعام / ۳۸)، «وَلَا رَطْبٍ وَلَا یَابِسٍ إِلَّا فِی کِتَابٍ مُّبِیْنٍ» (انعام / ۵۹) در این زمینه مورد نظر هستند. از دید برخی اندیشمندان حامی این دیدگاه، آیه اول (نحل / ۸۹) دال بر این است که احکام و خصوصیات هر چیزی در قرآن بیان شده است، لذا کافی است جستجوگران و عالمان به آیات قرآن بنگرند و گم شده خود را در آن پیدا کنند. برخی نیز آیه دوم (انعام / ۳۸)، را به این معنی تلقی کرده‌اند که حکم هیچ پدیده‌ای از پدیده‌های هستی در قرآن فراموش نشده و فروگذار نگردیده است. آیه سوم (انعام / ۵۹)، تأکید دارد که هر آنچه در خشکی و دریاست (منظور؛ کل عالم) در کتاب الهی، یعنی قرآن، ثبت و ضبط شده است. پس و پیش این آیه به علم غیب الهی به همه زوایای عالم هستی نیز اشاره دارد و اینکه تنها خدای متعال واجد چنین علمی است.

حال با نظر به چنین مستندات قرآنی، حامیان دیدگاه دایره‌المعارفی، معتقدند که لازمه صدق واقعی و عینی چنین آیاتی آن است که احکام و قوانین زندگی سعادت‌مندانه دنیوی و اخروی انسان در متن دین اسلام، یعنی قرآن، ارائه شده باشد. زیرا وجود چنین احکامی نتیجه بیان اوصاف کلی هستی توسط خدا در قرآن است. برای نمونه در تفسیر عبارت «ما فرطنا»، جوادی آملی می‌گوید: «ما فرطنا فی الکتب من شئ» (انعام ۳۸)؛ یعنی همه اموری که در سعادت بشر مدخلیت دارد، در قرآن کریم آمده است؛ چون این کتاب الهی، جامع همه احکام فردی و اجتماعی است و هرگز از نیازهای انسان فروگذار نکرده است و چیزی نیست که نیازمندی فرد یا جامعه باشد و دین و قرآن، در رفع آن نیاز نکوشیده باشند. به دیگر سخن، هر چیزی را که معرفتش برای انسانها نافع و سبب سعادت دنیا و آخرت آنان است، بدون هیچ مسامحه و کوتاهی بیان فرموده است» (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۱۰۴).

همچنین ایشان معتقد است؛ «قرآن مجید، اصول کلی نیازهای مادی و معنوی و نیز چارچوب اصلی برای تأمین آنها را ارائه کرده است و قوانین و مقررات آن به گونه‌ای تشریع شده است که می‌تواند جامعه انسانی را به کمال و سعادت دنیوی و اخروی رهنمون سازد و همه افراد جامعه را به فضیلت انسانی ارتقا دهد. روش اجتماعی اسلام، مانند شیوه جوامع امروزی، بر اساس بهره‌وری مادی و استخدام و استثمار بنا نشده است، بلکه بنای آن بر عدالت خواهی و ملاک طبقات اجتماعی بر مبنای تقوای الهی است؛ یعنی در جامعه دینی، عدالت اجتماعی و شئون عبادی با هم پیوند خورده‌اند تا روح توحید و وحدانیت را در جامعه احیا کنند» (جواد آملی، ۱۳۸۴، ص ۲۲۹).

پس استناد به چنین آیاتی می‌تواند ملهم دیدگاه دایره‌المعارفی در بیان کلی توانایی دین در تمهید زوایای مختلف نیازهای دنیوی و اخروی انسان برای رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی باشد. امام گروه دوم آیات قرآن که محتوای مصداقی دارند، نیز در این زمینه راهگشا هستند که به دلیل اهمیت خاص آنها، ذیل عنوان بعدی مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۳.۵. تنوع کاربردهای آیات قرآنی در زندگی انسان

یکی از مواردی که دیدگاه طرفداران رویکرد دایره‌المعارفی به دین را تقویت می‌کند، تنوع موضوعی آیات قرآنی است که می‌توانند در زندگی دینداران، کاربردهای متکثر و مختلفی داشته باشند. ضمن اینکه تنوع احادیث منقول از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه نیز به طرز قابل توجهی به لحاظ کمی و کیفی فوق‌العاده وسیع‌تر است. اینجا عمدتاً به آیات قرآنی اشاره می‌شود. در این زمینه بطور استقرائی می‌توان تنوع آیات قرآنی را در موضوعاتی چون اعتقادی، اخلاقی، علمی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، احکام و عبادی، قصص و روایات، سنت‌های الهی، زنان و نظایر آنها ملاحظه کرد. اهمیت این موضوع از آن جهت است که قرآن در برخی موارد بطور مفهومی، یعنی نگرش کلی، و در برخی موارد بطور مصداقی، در موضوعات فوق رهنمودها و آموزه‌های ارزشمندی دارد که می‌تواند مقوم رویکرد

حداکثری به دین باشد. برای مثال، در زمینه اعتقادی می‌توان به موضوعاتی چون: وحدانیت خدا (اخلاص/۱؛ بقره/۱۶۳)، بی‌نیازی خدا (اخلاص/۲؛ زمر/۷)، بساطت الهی (شوری/۱۱؛ اخلاص/۴)، توحید نظری و عملی (ابراهیم/۱۰؛ فاتحه/۵؛ انعام/۱۶۲)، توحید فاعلی (صافات/۹۶)، صفات ذاتی و فعلی خدا (نساء/۱۷؛ بقره/۲۵۵؛ ابراهیم/۳۲)، حقیقت قیامت (آل عمران/۱۸۵؛ عنکبوت/۵۷)، مسائل قیامت (حج: ۷؛ انفطار/۱۳-۱۴)، حقیقت مرگ (زمر/۳۰)، عالم فرشتگان (فاطر/۱)، ضرورت ارسال رسولان الهی (نساء/۱۶۵)، مسأله وحی به آنها، و حیانی بودن کتاب الهی (نساء/۱۶۳)، اشاره داشت. در زمینه اخلاقی، به مواردی چون مبانی اخلاق، اصول اخلاقی، مصادیق رفتارهای اخلاقی، ارتباط اخلاق با خدا باوری و آخرت باوری، نتایج افعال اخلاقی و ضمانت آنها توسط خدا اشاره دارند. در این زمینه با مراجعه به آیات قرآن، با موضوعات مهم و متنوعی در زمینه اخلاق مواجه می‌شویم؛ از جمله اینکه درباره عدالت (نساء/۵۸)، راستگویی (احزاب/۷۰؛ اسراء/۳۶)، صداقت، وفای به عهد (اسراء/۳۴؛ مائده/۱)، دوری از ظلم، تعهد به ایثار و فداکاری، حُسن خلق، بخشندگی (شوری/۴۰؛ آل عمران/۱۳۴)، مهربانی (نساء/۳۶)، نیکی به دیگران (توبه/۷۱)، دستگیری از مستمندان (بقره/۱۷۷)، فروتنی و تواضع (بقره/۸۳)، و نظایر آنها آموزه‌های مهمی وجود دارد. نکته مهم در باب آیات اخلاقی قرآن، ارتباط آنها با مواردی چون ایمان به خدای اخلاقی و جهان غیب، ضرورت مسئولیت‌پذیری اخلاقی انسان (زلزله/۷)، جنبه سازندگی و تعالی بخشی اخلاق قرآنی (شمس/۹)، جامع‌نگری و توازن، ارتباط اخلاق با ارزش‌های متعالی (حجرات/۱۳)، هماهنگی اخلاق با فطرت بشری، و امثال آنها توجه نمود. در زمینه قصص الانبیاء می‌توان به داستان سرگذشت پیامبران پیشین، به منظور معرفی آموزه‌های مهم اخلاقی، اعتقادی، سیاسی، اجتماعی و تذکر قانون‌مندی‌های حاکم بر سرنوشت امت‌های گذشته و حتی آینده توجه داشت (رعد/۱۱؛ نور/۵۵). در این زمینه می‌توان به آموزه‌های مهمی چون عبرت‌گیری از سرنوشت آنها (یوسف/۱۱؛ هود/۱۲۰)، تذکر دعوت به توحید

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی / قدرت الله قربانی / ۸۳

و آخرت‌باوری (اعراف/۵۹) و نتایج عبودیت یا عصیان امت‌های گذشته (غافر/۸۲؛ هود/۱۱۷)، شناسایی علل پیروی و عصیان امت‌های گذشته بعنوان سنتی الهی، اینکه پیروزی نتیجه پیروی از حق است، و اینکه رفتارهای اخلاقی و غیر اخلاقی انسانها چه پیامدهایی می‌تواند داشته باشد مورد توجه هستند. در زمینه‌های علمی، قرآن کریم درباره مواردی چون نحوه آفرینش و کارکرد موجوداتی چون کوه‌ها (نحل/۱۵)، دریاها (فرقان/۵۳)، حیواناتی مانند مورچه و زنبور عسل و شتر (نحل/۶۸؛ غاشیه/۱۷)، گیاهان و درختان (عبس/۲۴-۳۲؛ نحل/۱۱)، کره زمین (طه/۵۳؛ نازعات/۳۰)، آسمان و دیگر کرات و ستارگان (ملک/۳-۵؛ صافات/۶)، خورشید (یس/۳۸-۴۰؛ فرقان/۶۱)، ماه و تگون جنین در شکم مادر تا تولد کامل نوزاد (مومنون/۱۲-۱۴؛ زمر/۶) و نظایر آنها اطلاعات ارزشمندی را در اختیار ما قرار می‌دهند. در زمینه احکام و اعمال عبادی، آیاتی وجود دارند که به اعمال عبادی اعم از واجب، مستحب و حرام مؤمنان در دو حوزه فردی و اجتماعی ناظر هستند که در حدود ۵۰۰ آیه قرآن را شامل می‌شوند. عمده تکالیفی که این گروه از آیات در زمینه‌های فردی و اجتماعی بیان کرده‌اند، عبارتند از: نماز (بقره/۴۳؛ طه/۱۴)، روزه (بقره/۱۸۳)، زکات (توبه/۱۰۳)، طهارت (مائده/۶)، قضاوت (نساء/۵۸)، سوگند (مائده/۸۹)، شهادت (بقره/۲۸۲)، انفاق (بقره/۲۶۱)، امر به معروف و نهی از منکر (آل عمران/۱۰۴؛ توبه/۷۱)، خمس (انفال/۴۱)، قصاص (بقره/۱۷۸)، زنا (نور/۲)، سرقت (مائده/۳۸)، وصیت (بقره/۱۸۰)، نفقه (نساء/۳۴)، طلاق (نور/۷)، بلوغ (نور/۵۹)، و امثال آن. در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، می‌توان به موضوعاتی چون خرید و فروش (بقره/۲۸۲؛ ۲۴۵)، قرض گرفتن و قرض دادن (بقره/۲۴۵)، مضاربه، ربا (بقره/۲۷۵؛ آل عمران/۱۳۰)، رهن، اجاره و مشارکت؛ و در زمینه اجتماعی به مواردی چون رفتار با همسایگان (حجرات/۱۰؛ انعام/۱۵۲)، بردگان (بلد/۱۱-۱۳؛ نور/۳۳)، مناسبات ارباب و رعیت، رعایت حقوق دیگران (نساء/۲۵؛ نور/۳۳)، تعاون و همکاری (مائده/۲۹)، ادای امانت و عهدهای اجتماعی (نساء/۵۸)، نظارت اجتماعی (نساء/۱۳۵)، و

نظایر آن، و نیز در زمینه‌های سیاسی به مواردی چون جهاد (بقره/۲۱۶ و توبه/۱۴)، صلح (انفال/۶۰-۶۱)، حکومت‌داری (نساء/۵۸)، رعایت عدالت اجتماعی و سیاسی، رفتار با اسراء در جنگ (حجرات/۱۰)، عقد پیمان با دیگران (مائده/۱)، اطاعت از حاکم (نساء/۶۵)، روابط با دیگران (شوری/۳۸؛ فرقان/۶۳)، مشروعیت حکومت (نساء/۵۹)، روابط حاکم و مردم (آل عمران/۱۵۹)، اهمیت شورا (آل عمران/۱۵۹)، و نظایر آنها می‌توان اشاره داشت. در زمینه مسائل مربوط به زنان، بر موارد مهمی چون کرامت ذاتی زنان (اسراء/۷۰؛ تین/۴)، حقوق برابر آنها با مردان (نور/۳۵)، تفاوت تکالیف زنان نسبت به مردان (بقره/۲۲۸؛ نساء/۳۴)، تفاوت نقش خانوادگی و اجتماعی زنان و مردان (قصص/۷؛ احقاف/۱۵)، احکام خاص زنان متفاوت از مردان (بقره/۲۲۲ و ۲۲۸ و ۲۸۲ و ۲۳۳؛ نساء/۱۱ و ۳۴؛ نور/۳۱)، نوعی حاکمیت مردان بر زنان (نساء/۳۴)، و نظایر آن تأکید شده است. نهایتاً در همه زمینه‌های مذکور می‌توان به آیات سنت‌های الهی یا قانون‌مندی‌های حاکم بر جهان توجه داشت که بر موضوعاتی چون سنت پیوستگی میان پیروی و پیروزی، و سرکشی و شکست (انفال، ۱؛ انفال/۴۶؛ انسان/۳؛ نساء/۱۴؛ اعراف/۲۸)، سنت رابطه میان ظلم و هلاکت (ابراهیم، ۱۳؛ هود/۱۱۷؛ قصص، ۵۹)، سنت پیوند میان فساد اخلاقی با تکذیب حقایق و فروپاشی جوامع (آل عمران/۱۱۰؛ هود/۱۸۹؛ رعد/۲۵)، سنت رابطه گسترش منازعات اجتماعی و نابودی اقتدار اجتماع (آل عمران/۱۰۳ و ۱۰۵؛ انفال/۴۶)، سنت فراگیری نتایج آثار اعمال اکثریت حتی بر زندگی اقلیت، سنت امتحان، مجازات، ابتلاء و استدراج در زندگی اجتماعی (انفال/۲۵؛ اعراف/۹۶)، سنت لزوم عدم تسلط کافران بر مؤمنان (انبیاء/۱۱؛ اعراف/۱۸۲؛ طلاق/۸)، سنت اسراف و هلاکت (نساء/۱۴۱؛ آل عمران/۱۴۹)، و نظایر آن اشاره کرد که هم‌دربرگیرنده کلیت جهان هستی و هم اجزای پیدا و پنهان زندگی انسان هستند.

تنوع موضوعی و بعضاً مصداقی اینگونه آیات و تعداد قابل توجه احادیث منقول از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه (ع) در زمینه‌های مذکور، که ویژگی مصداقی آنها آشکارتر است،

بطور طبیعی می‌تواند پشتیبان این دیدگاه باشد که هرآنچه برای زندگی دنیوی و سعادت اخروی مؤمنان مورد نیاز است، هم در قرآن و هم در سنت حدیثی ما به ودیعه نهاده شده است. کافی است دینداران مبتنی بر نوع نیاز خود به این منبع غنی ارزشمند مراجعه نموده، پاسخ نیازهای خود را از آن بیابند. ضمن اینکه دوران ۱۰ ساله حکومت رسول گرامی اسلام (ص) و مدت ۵ سال خلافت امیر مؤمنان علی (ع) نیز به‌عنوان شاهی تاریخی بر نحوه استفاده از این منبع غنی دینی برای اداره همه شئون زندگی دنیوی و تامین سعادت اخروی مؤمنان است. در این زمینه نیز طرفداران این دیدگاه، تأکید مهمی بر رابطه طولی دنیا و آخرت در اسلام دارند و اینکه آیات قرآن و احادیث پیامبر (ص) و امامان شیعه پوشش دهنده هر دوی آنهاست.

۳،۶. دخالت عنصر زمان و مکان دین صدور احکام دینی

با توجه به تغییر مقتضیات زمان و مکان، حامیان این دیدگاه براساس برخی روایات دریافته، به تفکیک احکام اولیه و ثانویه در فقه، به‌عنوان علم اسلامی متکفل نیازهای اجتماعی مؤمنان، توجه خاصی دارند تا نشان دهند که اسلام برای نیازهای ثابت، قوانین ثابت، و برای نیازهای متغیر، وضع متغیر در نظر گرفته است (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۹۱-۹۲). آنها در واقع، قائل به دو نوع احکام در فقه اسلامی هستند؛ احکام اولیه، که ثابت و تغییرناپذیر و بعضاً کلی اند و برای شرایط مختلف قابلیت تطبیق دارند، دوم احکام ثانویه، که متغیر و نسبی اند و باتوجه به شرایط زمانی و مکانی مکلفان صادر می‌گردند. این تقسیم‌بندی احکام، مبتنی بر تقسیم نیازهای دینداران به دو دسته نیازهای ثابت و متغیر است و هر یک احکام خاص خود را دارند. راه تشخیص احکام متغیر از ثابت را نیز در عنصر اجتهاد می‌دانند. در این زمینه، اجتهاد یعنی فروع را از اصول استنباط کردن (مطهری، ۱۳۸۱، ص ۱۱۱)، یعنی کشف و تطبیق اصول کلی ثابت به موارد جزئی و متغیر (مطهری، ۱۳۷۲، ص ۲۴۱). در روایات پیشوایان دین اسلام نیز آمده است که «علینا لقاء الاصول و علیکم التفریع»، باتوجه به این مطلب، اولاً

همه نیازها متغیر و متحول نیستند؛ بلکه نیازهای ثابت نیز وجود دارند. انسانیت انسان و کمالات انسانی واقعیت‌های نامتغیر و غیرمتبدل اند؛ ثانیاً، اسلام برای نیازهای ثابت، قوانین ثابت و برای نیازهای متغیر، راه کار متغیر در نظر گرفته است (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۹۱-۹۲). این رویکرد از این جهت اهمیت دارد که بیشتر علمای طرفدار دیدگاه دایره‌المعارفی، معتقدند که علم فقه همان دانش مدیریت زندگی انسان دیندار است که با توجه به بهره‌مندی آن از قرآن و سنت، با امکان صدور احکام اولیه و ثانویه، و قابلیت اجتهاد در نصوص دینی، می‌توان همه نیازهای دینداران را پاسخ گفت.

۳،۷. قابلیت کتاب، سنت، اجماع و عقل

نهایتاً اینکه در دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، در تمهید همه نیازهای انسان، بر نقش چهار منبع مهم؛ یعنی کتاب، سنت، اجماع و عقل تأکید می‌گردد. اهمیت کتاب و سنت، در سطور فوق توضیح داده شد. چه بسا در این زمینه بتوان به حدیث ثقلین از پیامبر (ص) استناد کرد که تمسک و توسل به کتاب و سنت (یا به تعبیر علمای شیعه، کتاب و عترت) را مایه سعادت، و بی‌توجهی به آنها را عامل گمراهی مؤمنان می‌دانند (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲۹۴). همچنین به احادیثی ارجاع دارند که بیانگر وجود همه نیازهای دینداران در متن دین است. در این زمینه، بعنوان نمونه می‌توان به حدیث منقول از امام صادق (ع) توجه نمود که فرمود: «خدای تبارک و تعالی در قرآن، بیان هرچیز را فروفرستاد تا آنجا که، به خدا سوگند، چیزی از احتیاجات بندگان فروگذار نفرمود تا آنجا که بنده‌ای نتواند بگوید ای کاش این در قرآن آمده بود؛ جز آنکه خدا آن را در قرآن فروفرستاده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۹). همچنین از قول امام صادق (ع) تأکید می‌گردد که مبنا و بنیاد حل همه گونه‌های اختلاف میان دینداران در کتاب نهاده شده است، اگرچه عقل‌های مردم به آن نمی‌رسد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۰). اما منظور این گروه از علما از اجماع، توافق حداکثری عالمان دین در نحوه استنباط از کتاب و سنت است که می‌تواند گره‌گشای مشکلات و نیازمندی‌های

دینداران باشد. همچنین توجه عمده آنها به عقل، عمدتاً بعنوان ابزار استنباط درست آموزه-های دینی است، نه بعنوان معیار حجیت بخش یا اعتبارسنجی منابع دیگر معرفتی (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص ۲۰۵).

۴. قلمروهای کاربردی این رویکرد

با توجه به نگاه حداکثری رویکرد دایره المعارفی در باب نقش و کارکرد دین در امور زندگی انسان، طرفداران آن معتقدند که دین و آموزه‌های دینی می‌توانند همه قلمروها و ابعاد زندگی انسان را تحت پوشش خود قرار دهند. در واقع طبق این دیدگاه، همه زوایای زندگی انسان دارای جنبه دینی است و اینکه دنیا و آخرت نه تنها در پیوند با همدیگر، بلکه دارای رابطه طولی با هم هستند. نتیجه اینکه هیچ بعدی از ابعاد زندگی انسان نیست که از قلمرو تاثیرگذاری حداکثری دین و آموزه‌های آن بیرون باشد. پس می‌توان از ابعاد مهم دینی و اسلامی چون فرهنگ اسلامی، اقتصاد اسلامی، تعلیم و تربیت اسلامی، سیاست اسلامی، علوم طبیعی اسلامی، و نظایر آن سخن گفت. اسلامی بودن ابعاد و قلمروهای مذکور نه تنها به معنی تکون آنها در درون جهان بینی اسلامی، بلکه به معنی تغذیه حداکثری آنها از آموزه-های قرآن و سنت است. در این زمینه، برخی اندیشمندان مسلمان معتقدند که دین خطوط کلی بسیاری از علوم را ارائه کرده و مبانی جامع بسیاری از دانش‌های تجربی، صنعتی، نظامی و مانند آن را تعلیم داده است (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص ۷۸). بنابراین از کارکردهای معرفتی دین، نه تنها ارائه اصول کلی معارف الهی و بشری به انسان و دعوت او به پژوهش در آنها است، بلکه ارائه معیارها و قواعدی هستند که با آنها می‌توان ارزش، مشروعیت؛ و به تعبیر دقیق‌تر، دینی بودن یا سکولار بودن علوم را مورد ارزیابی و سنجش قرار داد. از این رو آقای جوادی آملی، با نظر به ویژگی فوق می‌گوید: «معارف دینی در واقع مبین همان قوانین و سنن ثابتی هستند که علوم مختلف در جستجوی آنها می‌باشند، به همین دلیل این قوانین

به‌عنوان میزانی قطعی و یقینی رهاورد علوم مختلف را توزین کرده و صحت و سقم آنها را باز می‌نمایند (جوادی آملی، ۱۳۷۲، ص ۱۶۰).

در همین زمینه است که برخی اندیشمندان حامی دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، با نظر به تحقق نوعی از علم اسلامی در قرون سوم تا ششم هجری، که به عصر طلایی اسلام معروف گردید و طلیعه شکوفایی تمدن اسلامی بود، در عصر کنونی از طرح اسلامی‌سازی معرفت و علم سخن می‌گویند و مدعی‌اند با رجوع به منبع غنی قرآن و روایات اسلامی، می‌توان علوم اسلامی را بطور خاص در دو قلمرو مهم علوم طبیعی، و علوم انسانی و اجتماعی بازتولید کرد. در صورت موفقیت چنین طرحی، بطور مصداقی و برای مثال، از علوم چون طب اسلامی، فیزیک اسلامی، ریاضیات اسلامی، نجوم اسلامی، روان‌شناسی اسلامی، اقتصاد یا علوم سیاسی یا جامعه‌شناسی اسلامی نیز سخن گفت که مبتنی بر داده‌ها و آموزه‌های غنی اسلامی تکنون یافته‌اند. بنابراین اسلامی‌سازی معرفت، یک جهان‌بینی، ایدئولوژی جدید و بالاخص یک روش‌شناسی نوین برای رفع بحران مسلمین است.

برخی علمای مسلمان نیز بطور خاص به علومى توجه بیشتری دارند که در قرآن و سنت روایی، شواهد آن علوم از دیگر علوم بیشتر است. در این زمینه علومى چون فقه، اخلاق، مسایل سیاسى و اجتماعى و تربیتى، معمولاً مورد توجه بیشتری قرار می‌گیرند. بطور مصداقی، برخی از علما با نظر به آیات فقهی قرآن و انبوه روایات فقهی به ارث رسیده از پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع)، بر این باور اند که فقه اسلامی، منبع عظیم و اصلی مدیریت زندگی انسان در همه یا اکثر ابعاد و جنبه‌های آن است. در این خصوص به گفته جوادی آملی؛ «در فقه اسلامی، هر آنچه نیاز جامعه انسانی و بشری است و فراهم کردن آن سودمند است، گاهی واجب عینی و زمانی واجب کفایی است و به سخن دیگر، تأمین و تحصیل هر آنچه در سعادت انسان سهم مؤثری دارد و جامعه انسانی بدون آن به زندگی کامل سعادت-مندانه راه نمی‌یابد، واجب کفایی یا عینی است» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۱۷۸). این نگاه

به فقه اسلامی، منجر به این دیدگاه می‌شود که از دید او، اسلام، این دین همه جانبه، در رابطه با توسعه اقتصادی حقایق را بیان کرده است که نه تنها دولت اسلامی باید در جهت رساندن جامعه به توسعه اقتصادی و برنامه‌ریزی همه جانبه و کامل داشته باشد، افراد نیز باید اندیشه توسعه را در سر داشته باشند و از طریق کار و کوشش، در این جهت گام بردارند (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ص ۱۷۹). چنین عالمانی تلاش دارند تا با استناد به برخی آیات قرآنی و احادیث روایی نیز، برای موارد مهم مبتلا به جامعه امروز در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تربیتی دستورالعمل‌های اسلامی لازم را تدارک بینند. بطور خاص آنها معتقدند اصول و برنامه لازم و کافی برای توفیق مسلمانان در موارد مهمی چون اقتصاد، اجتماع، فرهنگ، سیاست و حکومت یا نظام تعلیم و تربیت و حتی سبک زندگی اسلامی در قرآن و سنت روایی تبیین شده است. لذا وظیفه ما صرفاً مراجعه به این منابع غنی و کشف و بکارگیری آنها در مدیریت زندگی روزانه است. بطور نمونه در باب سبک زندگی اسلامی، برخی از این اندیشمندان با اشاره به سبک زندگی پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ص) یا دیگر پیشوایان دینی، تلاش دارند مؤلفه‌های کلی و جزئی و بعضاً الگوهای مصداقی سبک زندگی آن بزرگان را، بعنوان الگوی سبک زندگی اسلامی در جهان معاصر، برای امت اسلامی معرفی نمایند. بکارگیری اصطلاحاتی چون سبک زندگی نبوی، یا علوی یا فاطمی و حسینی، خود گویای ابعاد تلاش این دسته از اهل فکر است.

نتیجه اینکه، طبق دیدگاه دایره‌المعارفی به دین اسلام، با نظر به اینکه قرآن و سنت روایی همچون دایره‌المعارفی جامع پاسخ‌گوی همه نیازهای دینداران در زمان‌ها و مکان‌های مختلف هستند، با توجه به مقتضیات جدید و نوع نیاز مسلمانان، آنها می‌توانند به این مخزن عظیم معرفت الهی مراجعه کنند و نیازهای خود را یافته یا در واقع کشف کرده، آنها را برای حل مشکلات زندگی خود بکار گیرند.

۵. مشکلات و چالش‌های رویکرد دایره‌المعارفی

در مقام نقد و بررسی رویکرد دایره-المعارفی به دین ابتدا باید توجه کرد که این رویکرد دارای مزایا و محاسن خاص خود است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره داشت. اول اینکه این رویکرد اهتمام خاصی به دین و متون دینی دارد. لذا تلاش دارد تا آنجا که میسر است، اهداف و آموزه‌های دین اسلام در جامعه تحقق یابد. دوم اینکه این رویکرد، اهمیت تحسین برانگیزی بر تمرکز بر متون دینی برای بکارگیری آنها در زندگی دینداران دارد. در نتیجه چه‌بسا بتوان از زوایای مختلف، دین و آموزه‌های آن را وارد زندگی مردم کرد. سوم اینکه در این رویکرد این امکان وجود دارد که بتوان از معیارهای دینی در همه یا اکثر شئون زندگی دینداران بهره‌مند شد؛ لذا چه‌بسا بتوان به نوعی به سبک زندگی دینی (اسلامی) تقرب جست. چهارم اینکه توجه خاص به متون دینی در این رویکرد، می‌تواند موجب استفاده بهتر و دقیق‌تر از آنها در ابعاد مختلف زندگی انسان مسلمان شود.

اما با توجه به محاسن این رویکرد، که برخی از آنها ذکر شد، آن از مشکلات و چالش‌های مهمی رنج می‌برد که کمتر مورد توجه طرفداران این رویکرد واقع گردیده است. در ادامه به برخی از این مشکلات و چالش‌ها اشاره می‌گردد.

۵،۱. عدم تفکیک محتوای وحی و سنت معتبر به «دینی» و «غیردینی»

از مشکلات مهم رویکرد دایره‌المعارفی به دین این است که از تفکیک محتوای وحی و سنت معتبر، به آنچه «دینی» است از آنچه که «غیردینی» است، غفلت می‌ورزد. معنی این عبارت آن است که اگرچه در وحی قرآنی و سنت روایی ما، موضوعات مختلفی طرح شده‌اند، اما طرح موضوعات مختلف دلیل بر صرف «دینی» بودن همه آنها نیست، بلکه بخش مهمی از آیات قرآن و روایات پیامبر (ص) و احادیث امامان شیعه (ع)، اصولاً درباره موضوعات «غیردینی»‌اند، که لزوماً مورد قصد بالذات الهی نیستند. بنابراین منظور از «دینی» بودن، چیزهایی از آیات و روایات اند که مقوم پیام اصلی دین هستند، یعنی با ایمان به خدا و آخرت باوری و انجام عمل صالح ارتباط مستقیمی دارند (بقره/۶۴). در مقابل منظور از

صفت «غیردینی»، چیزهایی از آیات و روایات اند که به موضوعاتی غیر از خدا باوری، آخرت باوری و عمل صالح می‌پردازند؛ اگرچه ممکن است نتیجه حاصل از طرح اینگونه آیات و روایات، اثبات یا تقویت و تبیین صریح‌تر پیام اصلی دین باشند. این تفکیک کمک می‌کند تا متوجه شویم دایره وحی و روایات پیشوایان دین از دایره امور دینی وسیع‌تر است، به این معنا که، چه‌بسا موضوعات مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، علمی، فلسفی، داستانی و تاریخی در قرآن و روایات اسلامی وجود دارند که به اصل پیام دین ارتباط مستقیمی ندارند؛ مانند کشتی‌سازی حضرت نوح یا روایات در باب طب اسلامی، ولی بنا به مقتضیات زمانه توسط وحی در قالب آیات و توسط پیشوایان دین در قالب روایات طرح شده‌اند. در این زمینه گفته شده که دین مساوی وحی نیست، بلکه اخص از آن است؛ یعنی خداوند ممکن است از طریق وحی نکاتی را به انسان بیاموزد که قطعاً خارج از دین است. آموختن کشتی‌سازی به حضرت نوح و زره بافی به حضرت داوود و اعلام اسامی منافقین به پیامبر اسلام (ص) و نظایر آن، بدون شک جزو وحی است، اما جزو دین نیست. ممکن است خداوند از باب تفضل و مهربانی و حکمت و به اقتضای سایر اوصاف کمالیه خود، در زمینه‌های «غیردینی» نیز با انسان سخن بگوید و او را راهنمایی کند» (فناپی، ۱۳۷۵، ص ۲۹۲). اهمیت تفکیک امور «دینی» از امور «غیردینی» در متن دین، یعنی آیات و روایات، آن است که می‌توان استدلال کرد فقط امور دینی‌اند که مورد توجه و قصد اصلی خدا هستند؛ و لذا تغییر محتوای آنها ممکن نیست، اما امور غیردینی برای خداوند جنبه ثانوی و فرعی دارند، چه‌بسا ممکن بود به لحاظ طرح آنها در قرآن یا روایات به شکل و محتوایی غیر از آنچه که اکنون موجودند، طرح می‌شدند یا اساساً طرح نمی‌شدند، چون طرح آنها هدف اصلی از ارسال دین نیست.

با توضیحات ارائه شده مشخص می‌شود که از مشکلات مبنایی رویکرد دایره‌المعارفی به دین، غفلت آنها از تفاوت محتوای دینی با غیردینی آیات قرآن و روایات پیشوایان دین

است. آنها همه آیات و روایات را دارای محتوای دینی می‌دانند که باید همانطور که به ما رسیده‌اند، بطور کامل مورد استفاده قرار گیرند. نتیجه این رویکرد مبنایی غلط، اعطای نقش دینی و اصالت بخشی به آیات و روایاتی است که در واقع «غیردینی» و «غیراصیل»‌اند، و برای مقصود خدا دارای جایگاه و اهمیت ثانوی و فرعی‌اند. به همین دلیل، طرفداران این دیدگاه تلاش دارند تا با صرف دینی دانستن آیات و روایاتی که اصالتاً غیردینی‌اند، برای آنها کارکردهای جامع و همیشگی تعریف کنند.

۵,۲. عدم توجه به تفکیک قصد بالذات الهی از قصد بالعرض او از ارسال آیات متعدد در قرآن

نکته دوم و لازمه نکته اول، ضرورت توجه به دو نوع قصد بالذات و قصد بالعرض خدا از ارسال آیات الهی است که مورد غفلت اندیشمندان حامی دیدگاه دایره‌المعارفی قرار گرفته است. این اندیشمندان همه آیات الهی را با همه تنوعات موضوعی آنها، متعلق قصد بالذات الهی می‌دانند و در واقع به درجه‌بندی و اولویت‌بندی آیات قرآن، مطابق خواست و اراده الهی توجهی ندارند. اما اگر تنوع موضوعی آیات الهی را در مواردی چون مسائل اعتقادی، اخلاقی، عبادی، مناسکی، علمی، تربیتی، قصص، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی، زنان، و نظایر آن مورد توجه قرار دهیم؛ همچنین اگر به اسباب نزول و دلالت‌های خاص یا عام آیات و تفاوت آیات محکم از متشابه، سیاق مختلف آیات مکی و مدنی توجه کنیم، این امر آشکار می‌گردد که به لحاظ قصد و خواست الهی، آیات قرآن را باید به دو دسته بالذات یا ذاتی، و بالعرض یا عرضی و ثانوی تقسیم نمود. در این تقسیم‌بندی، منظور از آیات مورد قصد بالذات الهی، آن دسته از آیات قرآن هستند که ناظر به بیان و ابلاغ پیام اصلی دین اسلام، یعنی خدا باوری و آخرت باوری و عمل صالح (اخلاق) هستند، چرا که بدون ارسال و ابلاغ چنین آیاتی، هدف الهی از ارسال دین، که دعوت به توحید و خداپرستی انسانهاست، محقق نمی‌شود. در مقابل، منظور از آیات مورد قصد بالعرض، در درجه اول، آن دسته از آیات قرآن هستند که مستقیماً درباره موضوعات اعتقادی یا اخلاقی نیستند، بلکه

به دیگر موضوعات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و غیره مربوط هستند. دوم اینکه براساس اسباب نزول و دلالت خود، ممکن است دالّ بر تقویت یا تبیین بیشتر برخی اصول اعتقادات دینی باشند. در واقع اکثر آیات قرآنی با محتوای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، قصص، زنان، علمی، فلسفی و نظایر آنها، بطور مستقیم مورد قصد خدا نیستند، بلکه خدا دارای مقصود دوگانه است؛ به این معنا که از سویی دینداران را درباره مسائل مختلف زندگی شان آگاهی می دهد، از سویی دیگر از طریق همین آگاهی بخشی، قصد دوم او، که همان دعوت به خداآوری است، محقق می شود. در این زمینه، وقتی بطور مصداقی به آیات مختلف قرآن در زمینه های مختلف توجه می کنیم، اهمیت موضوع بیشتر آشکار می گردد؛ برای نمونه آیات درباره ساختار کوه ها و دریاها، زندگی زنبور عسل و مورچه ها، نحوه کارکرد اندام های بدن انسان و فرایند تکون جنین در شکم مادر، گردش کرات و سیاره ها مانند خورشید و زمین، نوع خلقت شتر، احکام عادات ماهانه زنان، احکام ديه، ارث، قصاص، شهادت و قتل، نحوه رفتار با دشمنان در جنگ، اصول همزیستی مسالمت آمیز با دیگران، اصول معاملات اقتصادی، مناسبات رفتار با همسایگان و والدین، و نظایر آنها، همگی نشان می دهند که قصد خدا از طرح اینگونه آیات، دعوت ما به فهم کامل آنها از طریق قرآن نیست، بلکه هدف اصلی خدا، ضمن آگاهی دهی نسبت به چنین موضوعاتی، دعوت غیرمستقیم ما به پیام اصلی دین، یعنی خداشناسی و آخرت شناسی است. ضمن اینکه محتوای ظاهری و سیاق و اسباب نزول چنین آیاتی نیز لزوماً دینی نیستند، بلکه می توانند صفت غیردینی داشته باشند.

پس لازمه فهم درست کارکرد آیات وحی در زندگی دینداران، هم تفکیک آیات دارای محتوای «دینی» از آیات با محتوای «غیردینی»، و هم تفکیک آیات قصد بالذات الهی از قصد بالعرض اوست، در حالیکه آیات قصد بالذات بطور مستقیم و آشکارا حامل پیام اصلی

توحیدی هستند، ولی آیات قصد بالعرض بطور غیرمستقیم و تلویحی دلالت کننده و تقویت کننده نظام اعتقادی هستند.

درباره سخنان منقول از پیامبر اکرم (ص) و پیشوایان شیعی ما هم چنین مسأله‌ای صادق است، یعنی یقیناً همه احادیث معتبر منقول از آنان، در ارتباط مستقیم با رسالت اصلی آنها، که دعوت به خداپرستی است، نیست، بلکه بخش زیادی از این احادیث درباره موضوعات مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی، تربیتی و نظایر آن است که نه تنها واجد صفت غیردینی هستند، بلکه مورد قصد بالذات آن پیشوایان دینی هم نبودند، بلکه از باب تفضل و لطف آن بزرگان، و چه بسا در پاسخ به پرسش‌های صحابه و یاران یا دشمنان، بیان شده‌اند، که اگر چنین پرسش‌هایی طرح نشده بودند، چنان پاسخ‌هایی را هم تولید نمی‌کردند. پس مجموعه احادیث روایی در زمینه‌های غیراعتقادی، مورد قصد بالعرض پیشوایان دینی‌اند؛ زیرا به غرض اصلی دینی ارتباط مستقیمی ندارند، بلکه در شرایط خاصی صادر شده‌اند، با این حال رد دلالت عام همه آنها معقول نیست، بلکه باید چنین روایاتی بطور مصداقی مورد بررسی قرار گیرند تا دلالت عام یا خاص آنها مشخص گردد.

۵,۳. عدم توجه به شئون مختلف دینی و غیردینی پیامبر (ص) و امامان شیعه

نکته سوم که ارتباط عمیق‌تری با دو نکته پیشین دارد، غفلت حامیان رویکرد دایره‌المعارفی از اهمیت تفاوت شئون «دینی» از «غیردینی» پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) است. چنین غفلتی موجب گردیده است تا این گروه از عالمان، همه گفتارها و افعال پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) را صرفاً دینی دانسته و آن گفتارها و افعال را بطور کامل الگوی زندگی دینداران نسل‌های بعدی بدانند. مطابق این دیدگاه افعالی چون نحوه خوردن، خوابیدن، خانه ساختن، سفر کردن، ازدواج، روابط خانوادگی، لباس پوشیدن، بهداشت فردی، تعامل اجتماعی، جنگ و صلح، داد و ستد اقتصادی، و نظایر آنها که توسط پیشوایان دینی ما در قرون گذشته انجام شده‌اند، همگی دینی‌اند و برای ما الگویی کامل و مطلوب از سبک زندگی اسلامی را ترسیم

می‌کنند. حامیان این دیدگاه از فهم این حقیقت مهم غافلند که پیامبر(ص) و امامان شیعه (ص)، نیز همچون ما انسانهایی بودند با اقتضائات زیستی انسانی؛ آنها هم مانند ما می‌خوردند، می‌خوابیدند، لباس می‌پوشیدند، ازدواج می‌کردند، مسافرت می‌کردند، تجارت می‌کردند، خانه می‌ساختند و زندگی می‌کردند. در واقع پیشوایان دینی، در درجه اول انسانهایی نظیر ما بودند، البته آراسته به فضایل معنوی و اخلاقی. به همین دلیل، همه آنها دارای شئون دوگانه دینی و غیردینی بودند. منظور از شئون دینی آنها، آن دسته از گفتار و افعال آنهاست که در ارتباط مستقیم با ابلاغ پیام الهی (یعنی خداآوری و لوازم اصلی آن)، بیان آن و عمل به مفاد آن است. اما بقیه افعال و گفتار پیشوایان دینی، که صفت غیردینی دارند، مطابق مقتضیات زمانی و مکانی آنهاست و تطابق با عرف زمانه برای آنها مهم است. البته که پیامبر اسلام (ص) به اصلاح برخی شئون غیردینی از نوع ضددینی اعراب هم اقدام کردند که دلیل این امر نتایج ناگوار تداوم اینگونه رفتار اعراب بود که با روح دینداری در تضاد بود. مواردی چون منع شراب‌خواری، منع زنده به گور کردن دختران، منع جنگ در ماه‌های حرام، منع قماربازی و شرط‌بندی، و معرفی هنجارهای جدیدی که موجب تقویت اخلاقی اعراب تازه مسلمان گردید. در باب تفاوت شئون دینی از غیردینی پیشوایان دینی، گفته شده است که «اولیای دین در عین نبوت و امامت، از حکمت و فلسفه و علم و اخلاق نیز برخوردارند، بنابراین هیچ استعبادی ندارد که از منظری غیردینی به سوالات فلسفی، علمی و اخلاقی نیز پاسخ داده باشند. به این دلیل می‌توان انتظار داشت که در سخنان آن بزرگان به نظریاتی درباب فلسفه دین، فلسفه اخلاق، فلسفه حقوق، فلسفه سیاست و علوم و دانش‌های دیگر بشری برخورد کرد، اما باید توجه داشت که صرف وجود چنین نظریاتی در روایات، مجوز اسناد آنها به دین، بماهو دین، نیست؛ زیرا چه‌بسا آن سخن در مقام بیان دین از آن بزرگان صادر نشده باشد و بیانگر مواضع غیردینی آنان باشد که به عقل و حکمت خود و یا حتی از طریق وحی بدان رسیده‌اند (فنائی، ۱۳۷۵، ص ۲۹۴). به همین دلیل، یعنی با نظر به اهمیت

تشخیص ماهیت دینی از غیردینی مسائل طرح شده توسط پیشوایان دینی، برخی فقهای بزرگ با تمسک به تعدد شئون و مناصب پیامبر (ص)، به حق ادعا کرده‌اند که نباید همه احکام صادر شده از آنها را احکام الهی و وحیانی تلقی نمود، زیرا آنها از منصب قضا و حکومت نیز برخوردار بودند و این امر اقتضا می‌کند که پاره‌ای از احکام صادره آنها، حکم حکومتی و قضایی باشد نه لزوماً دینی (فناهی، ۱۳۷۵، ص ۲۹۵).

نتیجه اینکه مجموعه سخنان و کارهای پیشوایان دینی، که ناشی از شئون غیردینی آنها و مطابق با تعالیم دینی بود، مطابق مقتضیات زمانه بود و بطور مصداقی قابلیت بکارگیری کامل در زندگی دینداران در نسل‌های بعدی را ندارد. آنچه از افعال و گفتار پیشوایان دینی، چه دینی و غیردینی، برای همه نسل‌های آینده قابل استفاده است اصول، معیارها و ارزش‌های مبنایی حاکم بر آنهاست نه اینکه مصداق عملکرد آنها برای ما معیار باشد. به عبارت دیگر، الگوگیری از گفتار و افعال پیشوایان دینی دارای دو سطح است. قطعاً شئون دینی آنها برای ما الگوی کامل زندگی مؤمنانه است و ما باید آن را سرلوحه زندگی خود قرار دهیم. پس نظام اعتقادات و اخلاقیات آنها برای اتخاذ سبک زندگی اسلامی بسیار راه‌گشاست. اما شئون غیردینی آنها به علت تغییر شرایط زمانی و مکانی، قابل تقلید و الگوبرداری نیست؛ زیرا شئون غیردینی آنها در تطابق با مقتضیات زمان خودشان بوده که با تغییر مقتضیات زمانه، امکان الگوبرداری مصداقی از شئون غیردینی آنها وجود ندارد، اگرچه رعایت معیارهای کلی حاکم بر آنها شایسته است.

۵،۴. غفلت از نقش فرهنگ زمانه در نزول وحی و لزوم تطبیق، دستکم، بخشی از وحی

با فهم عرفی مردم زمان نزول

سه نکته پیشگفته، با این حقیقت ارتباط عمیقی دارد که آیات وحی در درجه اول با فهم عرفی مردم زمان نزول تطابق دارد، سپس برای فهم مردمان اعصار بعدی ارسال شده است. مطابقت اولیه آیات وحی با فهم مردم زمان نزول قرآن به این معنی است که محتوای وحی قرآن در قالب و چهارچوب فرهنگی و زبانی عرب ۱۴ قرن پیش نازل شده است. به همین

دلیل است که خداوند متعال فرموده است: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ (نساء/۶۴). به همین دلیل آیات قرآن مملو از اصطلاحات و نظام واژگان عربی، امثال و مفاهیم رایج آنها است و اینکه دانستن اسباب نزول آیات و آگاهی از قواعد زبان عربی و خلیات و فرهنگ عربی برای فهم محتوای آیات وحی لازم است. در واقع در ارسال و نزول وحی الهی در جامعه عرب زمان نزول ارتباطی دو سویه وجود دارد. اول ملاحظه قالب‌های فرهنگ و زبان عربی از سوی خدا در ارسال پیام وحی، دوم بازتولید فرهنگ و نظام واژگانی جدید توسط قرآن در جامعه عرب تازه مسلمان شده. در واقع، محتوای قرآن نشان می‌دهد که ارسال آیاتی که برای مخاطبان اولیه آن قابل فهم باشد، تنها از طریق رعایت قالب‌های زبانی و اصول فرهنگی عرب آن زمان میسر بوده است، لذا تنها پس از ارسال اولیه چنین آیاتی و ایجاد فرهنگ و نظام واژگانی جدید است که امکان بازتولید و معرفی واقعیت‌های جدید دینی در جامعه اسلامی نوپدید فراهم می‌شود (نک: ابوزید، ۱۳۸۰، صص ۸۰، ۹۱، ۱۱۳، ۱۲۰، ۱۳۵، ۱۴۵، ۱۴۸). به همین دلیل برای فهم دلالت‌های خاص یا عام محتوای آیات قرآنی، باید به این مهم توجه داشت که محتوای آیات نازل شده، ناظر به کدام مساله، عرف، عادت، قانون، اخلاق، رسم، رفتار و کردار اعراب زمان نزول است؛ یا اینکه بر موضوعاتی دلالت دارد که ورای مرزهای زیست اجتماعی اعراب آن زمان است. همچنین توجه به اسباب نزول نیز در این زمینه راه‌گشاست. در این زمینه، عمده آیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، تربیتی، فرهنگی، نظامی، و نظایر آنها، به علت اینکه در درجه اول ناظر به شرایط و مناسبات عرب آن زمان است، تنها در صورتی دارای دلالت عام برای زمان‌های بعدی است که پیام حاصل از آن آیات، کلی و جهانشمول باشد. همچنین تمرکز تعدادی از آیات به مسائل اجتماعی اعراب زمان نزول، دقیقاً به معنای غیردینی بودن و قصد بالعرض بودن اینگونه آیات از منظر الهی است؛ به این معنا که حتی با فرض داشتن محتوای کلی و دلالت عام چنین آیاتی، به راحتی نمی‌توان آنها را بعنوان دستورالعمل زندگی دینداران نسل‌های

بعدی بکار گرفت، مگر اینکه مجموعه اوصاف جامعه عرب زمان نزول با جامعه مفروض ما مطابقت حداکثری داشته باشند.

۵.۵. نهادن تکلیف مالایطاق بر دوش دین و نصوص دینی

یکی از مشکلات دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، نهادن تکلیف مالایطاق بر دوش دین و نصوص دینی است. معنای این اشکال این است که باید توجه داشت که هدف از ارسال وحی و رسالت پیامبران الهی، بیان آن میزان از آموزه‌های الهی است که بکارگیری آنها در راستای هدایت الهی و سعادت مؤمنین، مورد نیاز و ضروری است نه ارسال هر آموزه‌ای. در واقع، این اشکال ناظر به اینکه قرآن کتاب هدایت و رستگاری بشر است، تأکید دارد که در قرآن بر خدا فرض است که حتماً آنچه که برای رستگاری معنوی آدمی ضروری است، ارسال نماید، نه اینکه درباره موارد غیرمربوط به امر هدایت و رستگاری نیز آموزه‌های مختلف زیادی را به تفصیل معرفی نماید. در واقع با تقسیم متن وحی به دو بخش دینی و غیردینی، و شئون پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) نیز به دینی و غیردینی، همچنین توجه به این نکته مهم که آموزه‌های وحیانی نیز به دو گونه بالذات و بالعرض مورد توجه و قصد الهی هستند، باید دقت کرد که صرف امور دینی و مورد قصد بالذات الهی، دارای ضرورت خاص خود برای معرفی شدن توسط کتاب الهی هستند. باقی امور، که صفت غیردینی و بالعرض دارند، اگرچه بعضاً تاحدی در قرآن معرفی شده‌اند، اما معرفی آنها از باب لطف الهی و مورد قصد بالعرض خداست. پس بر خدا و دین الهی واجب نیست که همه آموزه‌های کامل و جزئی را به تفصیل درباره شئون مختلف زندگی دنیوی انسان در عرصه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی و نظایر آن معرفی نماید. زیرا تفاوت نظام نیازهای مردم در شرایط مختلف زمانی، مکانی و فرهنگی و تغییرپذیری شدید نظام نیازها، مانع از امکان معرفی آنها بطور کامل و تفصیلی و پیشینی از سوی خدا در قرآن است. پس هیچگاه نباید از قرآن و حتی روایات پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع) انتظار داشت که آنها

دستورالعمل کامل نحوه تأمین نیازهای بشری و تأسیس علوم مختلف در عرصه‌ها و زمینه‌های مختلف را برای مردمان مختلف برای شرایط مکانی و زمانی شدیداً متغیر تعیین و معرفی کنند. به همین دلیل انتظار اینکه قرآن و سنت برای ما نسخه‌ی کاملی از سبک زندگی، یا علوم انسانی، اجتماعی، سیاسی، طبیعی و تجربی معرفی نمایند، انتظاری نامعقول و متناقض‌نما و غیرواقعی است که تحقق آن میسر نیست. براین اساس آن میزان اطلاعات قرآنی و روایی که در سنت اسلامی درباره‌ی شیوه‌ها و سبک‌های زندگی نبوی و درباره‌ی علوم طبیعی، مانند اطلاعات طبی، غذایی، یا درباره‌ی ساختمان بدن انسان و ساختار جهان و زندگی جانداران معرفی شده است، نه به منزله‌ی تأسیس علوم در این زمینه‌ها یا ارائه‌ی برنامه‌ی کامل سبک زندگی مورد نظر برای مسلمانان در همه‌ی زمانها است؛ بلکه آنها شکل حداقلی از اطلاعات مورد نیاز، غیردینی و مورد قصد بالعرض الهی است که از باب تفضل و لطف الهی به دینداران معرفی شده‌اند. به همین دلیل است که برخی متفکران مسلمان با نظر به آیاتی که ناظر به اینکه قرآن بیان هر چیزی است و از توضیح هیچ امری فروگذار نکرده است، این نکته‌ی مهم را متذکر می‌شوند که منظور از چنین آیاتی نه بیان هرچیزی بطور کلی است، بلکه بیان آن مقدار از حقایق است که با رستگاری انسان ارتباط مستقیم دارد (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۲۴، ص ۲۳۵). پس تحمیل ضرورت تأمین نیازهای انسان در همه‌ی زمینه‌های مورد نیاز آدمی (اعم دنیوی و اخروی)، بار سنگینی بر دوش دین و نصوص دینی است، که قرار دادن چنین بار سنگینی نه موضوع اراده‌ی الهی است، نه در چنین نصوصی چنین ظرفیتی وجود دارد، و نه اساساً چنین نصوصی برای چنین هدف و مقصود و منظوری نازل یا معرفی شده‌اند.

۵,۶. نادیده گرفتن نقش برجسته‌ی عقل، خلاقیت، تجربه و مهارت بشری

یکی از مشکلات مهم رویکرد دایره‌المعارفی، نادیده گرفتن نقش برجسته‌ی عقل، خلاقیت، تجربه و مهارت بشری، و واگذاشتن وظایف آنها برعهده‌ی دین است؛ که موجب نوعی تحقیر و توهین به ارزش و کارکرد آنها شده است و به نقض حکمت الهی درباب ارزش نهادن به

عقل بشری منجر شده است (باقری، ۱۳۸۲، ص ۶۹). برای بررسی این مورد، توجه به این حقیقت مهم اهمیت دارد که نه تنها کلیت زندگی انسان به دو بخش بزرگ «دینی» و «غیردینی» تقسیم می‌گردد، بلکه بخش اعظم زندگی او دربردارنده مسائل «غیردینی» است نه «دینی». البته این امر به معنای تقابل یا ضدیت شئون دینی با شئون غیردینی زندگی انسان نیست، بلکه آنها باهم ارتباطات مهم و تعاملات طولی و درونی دارند. حال با نظر به این تقسیم مهم، این‌طور به نظر می‌رسد که ابزارهای معرفتی چون عقل، تجربه، مهارت و خلاقیت بشری، بطور خاص در امور و شئون غیردینی نقش بسیار گسترده‌ای دارند که امکان تدبیر و برنامه‌ریزی پیشینی چنین اموری توسط متون دینی ممکن به نظر نمی‌رسد. تنوع کاربرد عقل، تجربه، مهارت و خلاقیت بشری در گستره علوم طبیعی و تجربی، تولید فناوری‌های جدید با همه تنوع وسیع و خیره‌کننده آنها، مدیریت نظامات پیچیده شهری زندگی انسان، تأمین انواع تقریباً بی‌شمار نیازهای بهداشتی، غذایی، مسکن، نظامی، محیط زیستی، آموزشی، تربیتی، هنری، فرهنگی، و نظایر آن و مسأله تغییرپذیری شدید انواع این نظام‌ها در بستر مکان و زمان، دقیقاً نشان‌دهنده ارزش و نقش فزاینده توان عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت بشری است. ضمن اینکه نقش متغیر مکان و زمان موجب تنوع و تغییرپذیری کاربرد نقش عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت آدمی نیز گردیده است. در واقع ظهور و برآمدن تمدن‌ها و تغییر گفتمان‌های بشری و پیدایی گفتمان‌ها و سبک زندگی‌های جدید نیز وامدار نقش تاثیرگذار عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت بشری است.

نقش دین در این زمینه‌ها، معرفی حداقل‌های لازم و بطور خاص، معیارها و ارزش‌های حاکم بر شئون غیردینی زندگی انسان است؛ معیارهایی چون خداباوری، آخرت‌باوری، عدالت-طلبی، آزادی‌خواهی، تعاون، ایثار، زیست اخلاقی، فضیلت‌محوری و نظایر آن مورد نظر است، نه اینکه متون دینی خود عهده‌دار تأمین و تمهید شئون غیردینی زندگی انسان در شرایط مختلف زمانی و مکانی باشند. همچنین کارکرد دیگر متون دینی دعوت فزاینده به

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی / قدرت الله قربانی / ۱۰۱

استفاده حداکثری از عقل، خرد، تجربه اندوزی، بکارگیری خلاقیت و مهارت در همه زمینه‌های مختلف شئون غیردینی زندگی انسان است (نک: حشر/۲۱؛ یوسف/۱۱۱؛ عنکبوت/۲۰).

خلاصه اینکه عنصر اصلی مدیریت کننده شئون غیردینی زندگی انسان، همان عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت است. به همین دلیل گفته می‌شود مدیریت عقلایی اصل حاکم بر زندگی آدمی است که البته آن ترکیبی از آزمون و خطاست. نقش دین، ضمن معرفی برخی نیازهای حداقلی و اولیه مربوط به شئون غیردینی، واگذاری حداکثری آن به توان عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت بشری، ضمن ارزش سنجی دینی و اخلاقی آن است، تا مبادا فعالیت دنیوی انسان رنگ غیرخدایی به خود بگیرد.

۵،۷. عدم توجه به تفاوت مؤلفه‌های ارزش، قانون و برنامه در متون دینی و زندگی انسان

یکی از مشکلات بزرگ دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، خلط و عدم توجه به تفاوت‌های سه مؤلفه و متغیر ارزش، قانون و برنامه در همه شئون دینی و غیردینی زندگی انسان است. توجه به این تفاوت روش‌مندانه و روش‌شناسانه نشان می‌دهد نه تنها در متون دینی، بلکه در بستر حیات دینی و غیردینی بشر نیز بین سه متغیر ارزش‌ها و مبانی، احکام و قوانین، و برنامه‌ها و دستورالعمل‌های زندگی تفاوت‌های بزرگی وجود دارد. مشکل دیدگاه دایره‌المعارفی، در درجه اول، این است که بین ارزش‌ها و مبانی از احکام و قوانین تفاوت نگذاشته، بلکه آنها را یکی انگاشته‌اند، دوم اینکه نتوانسته‌اند بین احکام و قوانین از برنامه‌ها و راه‌کارها یا دستورالعمل‌ها تمایزی تشخیص دهند. آنها با عطف نظر به برخی احکام فقهی و اجتماعی قرآن و روایات اسلامی بر این عقیده‌اند که با همین احکام موجود، می‌توان همه نیازهای دینداران، بخصوص در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی و نظایر آن را پوشش داد. پس دین تأمین کننده و تمهیدگر همه نیازهای دنیوی و اخروی مؤمنان است.

در نقد این رویکرد باید توضیح داد که منظور از متغیر اول، مجموعه ارزش‌ها و مبانی ای است که در متون دینی معرفی شده‌اند؛ مواردی چون خداباوری، آخرت‌باوری، عدالت-محوری، دانایی‌محوری، محوریت فضایل اخلاقی، قانون‌محوری، محوریت آزادی‌خواهی، امنیت‌خواهی و صلح‌طلبی، مظلوم‌دوستی، ایثار و فداکاری، راست‌گویی، و نظایر آنها، به مثابه مبانی، ارزش‌ها و نظام اعتقادی یک جامعه دیندارانه هستند. ویژگی این ارزش‌ها و مبانی آن است که کلی، ثابت و جهانشمول، و فراتاریخی‌اند. خوشبختانه در اسلام، بویژه در قرآن، آیات فراوانی دالّ بر ضرورت چنین ارزش‌ها و مبانی (خصوصاً از نوع کلی، ثابت و جهانشمول) وجود دارد. به این معنا اسلام دینی کامل، جامع و حتی جاودانی است، زیرا در آیات فراوان خود به اهمیت بکارگیری و التزام مؤمنان به چنین ارزش‌ها و مبانی اعتقادی تأکیدات فراوان کرده است. متغیر دوم، یعنی احکام و قوانین مورد نیاز برای زندگی انسان در شئون مختلف دینی و غیردینی، دقیقاً از همان ارزش‌ها و مبانی اعتقادی و اخلاقی مربوطه قابل استخراج است؛ یعنی ارزش‌هایی چون عدالت، آزادی، قانون، امنیت، رفاه، اخلاق، راستی، ایثار، محبت، دوستی، و نظایر آن، می‌توانند در قالب احکام و قوانین اجتماعی، اقتصادی، فقهی، فرهنگی و سیاسی متبلور شوند. در این زمینه در قرآن حدافل چنین احکام و قوانینی وجود دارد نه حداکثر آن، زیرا تغییر شرایط زیستی دینداران موجب ظهور ارزش‌ها و مبانی و معیارهای جدید مورد نیاز جوامع مختلف می‌گردد که امکان پیش‌بینی همه آنها بطور پیشینی در متن دین نیست. به این معنا حدافل‌های لازم از احکام و قوانین مورد نیاز زیست بشری در متن دین بیان شده است. تمهید حداکثرهای مورد نیاز از احکام و قوانین بر عهده اجتهاد، تجربه‌اندوزی، عقلانیت، خلاقیت و مهارت انسان‌های اعصار بعدی است. پس با نظر به متغیر دوم نیز اسلام دینی کامل، پویا و پاسخ‌گوی نیازهای متغیر آدمی است، زیرا هم حدافل احکام و قوانین مورد نیاز برای زندگی انسان را بیان کرده و هم راه کار تمهید قوانین جدید را هم معرفی کرده است.

اما متغیر سوم، یعنی برنامه‌ها و روش‌های مورد نیاز برای زندگی به این معنی است که برنامه عملیاتی دین در همه زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی، اجتماعی، علمی، تربیتی، هنری، و نظایر آن، برای همه شرایط زمانی و مکانی، بطور مصداقی و مشخص تدوین و معرفی شده باشد. با توجه به اینکه تدوین برنامه عملیاتی کارآمد توسط متون دینی به نقش متغیرهای مهمی چون زمان، مکان، فرهنگ، نوع مردمان، معیشت و طبقات اجتماعی، نژاد، قومیت، نوع دین و فرقه‌های مذهبی، نوع انتظارات مردم و نظایر آنها بستگی دارد، عملاً امکان تدوین برنامه کامل زندگی توسط دین بطور مشخص، مصداقی و پیشاپیش برای جوامع مختلف وجود ندارد. در این زمینه، برای نمونه، از مسائل مهم پیش روی طراحان برنامه حکومت دینی، تعیین نوع و شکل حکومت، انتخاب افراد شایسته حکومت، تعیین اهداف و اولویت‌های حکومت، تعیین ساختار و عناصر حکومت، تعیین محتوای اصول قانونی و نظایر آن است که چنین برنامه‌هایی بدون ملاحظه متغیرهای زمان، مکان، فرهنگ و نوع مردمان، قرین توفیق نیست. در واقع برای تعیین محتوای برنامه دینی برای جامعه‌ای، ابتدا باید طراحان چنین برنامه‌ای، به این پرسش‌ها پاسخ دهند که این برنامه دینی قصد دارد، برای کدام جامعه؟ در چه مقطع زمانی؟ برای مردمانی با چه نوع فرهنگ و تنوع طبقاتی و نژادی؟ برای مردمانی در چه سطح از سواد، فرهیختگی، توسعه یافتگی یا عقب ماندگی؟ برای مردمانی با چه سابقه تمدنی، تاریخی، گرایش‌های دینی و فرقه‌ای؟ برنامه‌ریزی کنند؟

در این زمینه می‌توان به اهمیت بیشتر برنامه زندگی و تفاوت آن از احکام دینی در قالب فقه توجه داشت. به گفته عبدالکریم سروش، فقه مجموعه احکام است و حکم غیر از برنامه است. ما برای تدبیر معیشت آدمیان به چیزی بیش از حکم احتیاج داریم، یعنی دقیقاً محتاج برنامه هستیم. پس فقه برای تنظیم و برنامه‌ریزی معیشت دنیوی کافی نیست (سروش، ۱۳۷۶، ص ۲۵۳). از دید او وقتی می‌گوییم فقه برای زندگی ما در این جهان برنامه نمی‌دهد، به این معناست که آن حکم می‌دهد نه برنامه. برنامه‌ریزی کار علم است نه کار فقه و به روش علمی

نیازمند است. مسائل و مشکلات مبتلا به جامعه عمدتاً مسائل علمی‌اند نه فقهی؛ یعنی گشادن گره آنها برعهده علم است نه فقه. نتیجه اینکه بیشتر مسائل جامعه غیرفقهی و غیرحقوقی‌اند و لذا برای حل آنها باید به غیرفقه و غیرحقوق مراجعه کنیم. علوم، همان غیرفقه و غیرحقوق‌اند که محصول عقلانیت و تجربه مردم‌اند (سروش، ۱۳۷۶، ص ۲۵۵).

بنابراین توجه به پرسش‌های فوق نشان می‌دهد که تفاوت‌های زمانی، مکانی، فرهنگی، تمدنی، تاریخی، نژادی، قومیتی، دینی، فرقه‌ای، سواد و فرهیختگی، توسعه‌ای یا عقب ماندگی، طبقاتی، و نظایر آنها مانع از امکان معرفی یک الگوی واحد از برنامه‌ریزی عملیاتی و مصداقی دینی برای جوامع مختلف در یک زمان، یا برای یک جامعه برای قرون متمادی است. صفت ذاتی عناصر و متغیرهای فوق، سیالیت و تغییرپذیری فزاینده از عصری به عصر دیگر، از جامعه‌ای به جامعه دیگر، از فرهنگی به فرهنگ دیگر، از مردمانی به مردمان دیگر است. نتیجه اینکه عنصر سیالیت خصیصه ذاتی متغیرهای تعیین کننده برنامه و روش مدیریت زندگی است. برای مثال، در جامعه کنونی جهانی، همه حکومت‌ها و دولت‌ها برنامه‌های کلانی برای تدبیر و مدیریت امور اقتصادی، ایجاد شغل، تعلیم و تربیت، کنترل تورم، کاهش بیکاری، تولید علم، فرزندآوری، کاهش جمعیت کهنسال، افزایش بهره‌وری اقتصادی، استفاده بهینه از فضای مجازی و هوش مصنوعی، گسترش رفاه، مسکن‌سازی، تجارت جهانی، نحوه استفاده از شبکه‌های مجازی و هوش مصنوعی و نظایر آنها دارند که چنین برنامه‌هایی برای حکومت‌های چهار تا پنج قرن پیش، تقریباً مطرح نبودند و موضوعیت نداشتند. در مجموع، نقش فزاینده متغیرهای فوق است که نه تنها شکل مناسب برنامه‌ریزی دینی، بلکه اهداف و اولویت‌های برنامه‌ای آن را نیز تعیین می‌کنند. به همین دلیل از لوازم عقلانیت دینی، نه در تدوین برنامه‌ها و سیاست‌های تغییرناپذیر و غیرقابل انعطاف، بدون توجه به سیالیت متغیرهای مزبور است، بلکه توجه جدی به سیالیت متغیرهای مزبور و ظهور انتظارات جدید مردم است که می‌تواند برنامه‌های دینی را متغیر و منعطف سازد.

اکنون که تفاوت سه متغیر مهم ارزش‌ها و مبانی، احکام و قوانین، و برنامه‌ها و راهکارها مشخص گردید، باید گفت که وظیفه اصلی دین معرفی ارزش‌ها و مبانی و در اختیار گذاشتن حداقل احکام و قوانین سامان دهنده زندگی آدمیان است. حداکثر نقش دین در باب متغیر سوم، تاثیرگذاری بر ماهیت برنامه‌هاست، نه تعیین چگونگی تهیه یا اجرای آنها؛ یعنی تهیه برنامه‌های متغیر زیست بشری در شرایط مختلف زمانی و مکانی برعهده دین نیست، زیرا نه دین در این زمینه ادعایی دارد و نه برخورد پیشاپیش تکلیفی نهاده است، بلکه ارزش‌گذاری دینی و اخلاقی، یعنی مواظبت به اینکه هر برنامه‌ای، رنگ خدایی و اخلاقی داشته باشد، برعهده دین است. ضمن اینکه حداقل احکام و قوانین، که منتج از ارزش‌های دینی‌اند، کمک‌حال دینداران برای بنای یک جامعه دینی بر محور سعادت هستند.

۵.۸. مشکل تاریختی برخی نصوص دینی

از مشکلات مهم دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، عدم توجه به تفاوت‌های آیات تاریخمند از آیات فراتاریخی قرآن کریم و تمایز نوع دلالت‌های آنهاست. این غفلت موجب این گردیده که این دیدگاه همه آیات قرآنی را دارای ویژگی فراتاریخی در نظر گرفته است که می‌توانند دلالت کلی، جهان‌شمول، تغییرناپذیر و همیشگی داشته باشند.

این رویکرد بر مبانی مهمی چون منشأ الهی داشتن قرآن، اینکه آیات وحی عین سخنان خدا است که بر قلب پیامبر (ص) نازل شده است، اینکه قرآن تبیان کل شیء است و همه احتیاجات انسان در آن بیان شده است، اینکه قرآن متن جاوید برای جامعه دین خاتم است که بطور جهانشمول آموزه‌های مورد نیاز ما در آن تبیین شده است. حامیان این دیدگاه برای اثبات ادعای خود به آیاتی از سوره‌هایی چون: انعام/۳۸؛ مائده/۳؛ نحل/۸۹ و ۴۴؛ حشر/۷؛ سبا/۲۸؛ و انبیاء/۱۰۷ استناد می‌کنند. این رویکرد همچنین بر وحی قرآن به زبان عربی با همین الفاظ موجود از سوی خدا تأکید دارد و پیامبر (ص) را علت قابل وحی می‌داند که صرفاً پذیرنده وحی است نه علت فاعلی آن. ضمن اینکه مطابق مفاد برخی آیات قرآن

(نجم/۳-۴) بر این مهم تأکید دارند که نه تنها قرآن وحی الهی است، بلکه دریافت و ابلاغ آن عاری از هرگونه هوی و هوس بشری پیامبر (ص) است. در این دیدگاه تأکید می‌گردد که همه آیات وحی، اعم از آیات اعتقادی، اخلاقی، احکام، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظایر آن، دارای صفت اعتبار یکسان و دائمی فراتاریخی هستند و هیچگاه مورد ابطال قرار نخواهند گرفت. طرفداران این دیدگاه با استناد به برخی آیات قرآن (مانند: فصلت/۴۲؛ جن/۲۸، ۲۶)، بر عدم وقوع هرگونه خطا و بطلان در قرآن تأکید دارند. لذا حق مطلق بودن مفاد همه آیات قرآن، خود دلیل بر اعتبار تام آنها در همه زمان‌هاست. همچنین این دیدگاه تأکید دارد که نزول قرآن به زبان عربی دلیل بر حدوث و تاخر آن بر فرهنگ و شرایط زمان نزول نیست، بلکه آنها قرآن را حقیقتی متقدم بر واقعیت‌های زمان نزول و موجود در لوح محفوظ (بروج/۲۲) می‌دانند که علم آن نزد حق تعالی است. پس اصل قرآن امری مافوق زمان و مکان بوده است. نتیجه اینکه نه محتوای قرآن تاریخی است نه الفاظ و متن آن، بلکه هر دو مقدم بر شرایط زمان نزول در علم الهی محقق بوده‌اند (عرب‌صالحی، ۱۳۸۷، ص ۲۷۶). در این دیدگاه با استناد به برخی آیات قرآن (مانند: نحل/۹۰؛ اعراف/۲۹؛ مائده/۹۰) استدلال می‌شود که آیات الهی در باب احکام مکلفین، تابع مصالح و مفسد ذاتی و نفس الامری در متعلق خودند، نه مصلحت‌های عارضی و موقتی و محلی لذا؛ دارای ویژگی همه‌جایی و جهانشمولی و زمانشمولی هستند (عرب‌صاحی، ۱۳۸۷ ص ۳۵۲). در این دیدگاه همچنین بر کمال، ثبات و تغییرناپذیری آیات الهی با استناد به برخی آیات (انعام/۱۱۵)، تأکید می‌گردد.

حامیان این دیدگاه همچنین به احادیثی از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه (ع) استناد می‌کنند که آن احادیث بر ثبات، جامعیت، جهانشمولی، فرامکانی و فرازمانی بودن آیات وحی دلالت دارند. در این زمینه بطور خاص می‌توان به حدیث روایت شده از امام باقر (ع) اشاره کرد که ایشان فرمودند: «اگر با مرگ قومی که آیه‌ای در شأن او نازل شده، آیه هم بمیرد،

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی / قدرت الله قربانی / ۱۰۷

دیگر چیزی از قرآن باقی نمی ماند؛ ولی قرآن مادام که آسمان ها و زمین پابرجاست، همچون روز اول آن زنده و باقی خواهد بود» (طباطبایی، ۱۳۶۸، ج ۳، ص ۷۳؛ حکیمی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۴۹). در روایاتی مشابه از امامان دیگر بر مواردی چون بیان همه نیازهای انسان ها در قرآن، کامل بودن آن برای تامین احتیاجات مردم تأکید شده است. در این زمینه در روایتی منقول از امام رضا (ع) آمده است که قرآن با مرور ایام کهنه نمی شود و با گردش بر زبان ها نحیف و لاغر نمی شود؛ زیرا مخصوص زمان خاصی نیست، بلکه برهانی راهگشا و حجت بر هر انسانی است (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۷، ص ۲۱۰). نهایتاً اینکه معتقدان به این دیدگاه بر روایتی مهم تأکید فراوان دارند که در آن از پیامبر اکرم (ص) و نیز امام صادق (ع) نقل شده است که حلال و حرام او، که در کتاب الهی بیان شده است تا روز قیامت تغییر نخواهد کرد، بلکه ثابت است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۵۸؛ ج ۲، ص ۱۷).

خلاصه اینکه از منظر حامیان رویکرد فراتاریخی به آیات وحی، نه تنها آیات الهی با همین شکل از سوی خداوند بر قلب پیامبر نازل شده اند، بلکه به دلیل منشأ و حیانی آنها و مسبوقیت آنها بر شرایط زمان نزول، قرار داشتن آنها در لوح محفوظ، احاطه خداوند به مصلحت بندگان، جامعیت و جهانشمولی وحی الهی و اوصاف دیگر، همه نیازهای اساسی بشر برای همه زمان ها و مکان ها در آن منظور شده است و تطورات زمان و مکان هیچگونه دلیلی بر انقضای اعتبار اینگونه آیات الهی نیست. زیرا اگرچه بیشتر آیات وحی دارای برخی اسباب نزول هستند، اما این اسباب نزول دلیل بر محدودیت محتوی آیات بر همان شرایط نزول نیستند بلکه همه آیات دارای پیام ها و محتوی های جهانی، فراتاریخی و فرازمانی و فرافرهنگی هستند که لازمه دینی خاتم چون اسلام است. بنابراین طبق این دیدگاه اسلام بما هو اسلام و شریعت بما هو شریعت، امری فرازمان و فرامکان است که مشمول مرور زمان نمی شود و آنچه را خداوند بر پیامبر اسلام (ص) وحی می کند و آنچه رسول خدا از جانب خدا تشریع می کند، برای همه زمانها و مکانهاست (عرب صالحی، ۱۳۸۷، ص ۳۹۹). آنها تأکید دارند که نوع

احکام شریعت هم از قضایای حقیقیه اند و حکم روی عناوین کلی می‌رود و عناوین کلی زمان‌مند و تاریخ‌مند نیستند. آنچه تاریخ‌مند است مصادیق این عنوان‌هاست، درحالی‌که تغییر مصداق هیچ تاثیری بر اصل حکم نخواهد داشت (عرب‌صالحی، ۱۳۸۷، ص ۳۶۸). البته برخی از طرفداران این دیدگاه، بطور موردی تاریخ‌مندی تعداد بسیار اندکی از آیات را از آنرو می‌پذیرند که متعلق حکم آن آیات ممکن است در شرایط کنونی وجود نداشته باشند. آنها از این وضعیت به حکم متغیری تعبیر می‌کنند که برای مصلحت موقت تشریع شده و چون اکنون مصلحت آن موجود نیست، خود حکم هم موضوعیت ندارد (معرفت، ۱۴۲۴ق، ص ۱۴۰).

اگرچه این دیدگاه تلاش کرده است تا از الهی بودن و تقدس و کلیت و جهانشمولی کتاب الهی دفاع کند، اما با همه مزایای خود از برخی مشکلات رنج می‌برد. از جمله اینکه منشأ الهی داشتن قرآن منافاتی با تنوع آموزه‌های آن در موضوعات مختلف ندارد، یعنی می‌توان پذیرفت در عین حال که قرآن سخن خداست، آن درباره موضوعی سخن گفته باشد که جنبه بشری دارد، مانند زندگی مورچگان یا آفرینش کوه‌ها. همچنین الهی بودن قرآن مانع توجه آن به فرهنگ و نظام فکری مردم زمان نزول نیست، زیرا قرآن همانطور که خود در آیه ۴ سوره ابراهیم: وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ (ابراهیم/۴)، می‌گوید که رسولان فرستاده شده، لزوماً مطابق زبان قوم خود سخن می‌گویند، پس لازمه اولیه فهم‌پذیری قرآن توسط مخاطبان اولیه آن این است که مطابق ظرفیت زبانی، فکری و فرهنگی عرب عصر نزول نازل شده باشد تا برای عقول عامه و عرفی آنها قابل فهم باشد. اگرچه این امر نافی سطوح عمیق‌تر آیات الهی نیست، که مردمان اعصار بعدی یا راسخون در علم به آن سطوح آگاه هستند. همچنین باید توجه داشت که لازمه جهانشمولی قرآن توجه آن به نیازهای ثابت و متغیر مخاطبان اولیه و مردم اعصار بعدی است، به همین دلیل صرف اشاره قرآن به امور ثابت و بیان کلیات حاکم بر امور متغیر کفایت می‌کند. لذا لازم نیست در کتاب الهی جزئیات

مصادیق نیازهای مخاطبان اولیه ذکر گردد. به عبارت دیگر، تنوع مسائل اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، سیاسی، علمی، مناسکی، روایی و فرهنگی مردم زمان نزول و اعصار بعدی موجب آن است که قرآن فقط به قدر کفایت به مسائل زمان نزول توجه کند؛ ضمن اینکه بیان قرآنی درباره مسائل زمان نزول نیز، حتی با فرض منشا الهی قرآن، باید در ظرف گفتمان اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مردم آن عصر قابل فهم و پذیرش باشد. نتیجه اینکه تأکید خدا بر مطابقت زبان وحی و پیامبر (ص) با زبان قوم خودش در واقع به معنای لزوم استفاده قرآن در قالب الفاظ وحی و سخن گفتن پیامبر مطابق زبان عرفی مردم زمان خودش است. چنین لازمه‌ای بطور طبیعی می‌تواند منجر به نزول برخی آیات وحی گردد که عمدتاً ناظر به همان شرایط و به گفتمان فکری عصر نزول است، نه لزوماً همه اعصار بعدی. علت چنین استدلالی شواهد فراوان آیات قرآنی است که دقیقاً ناظر به عادات، عرف‌ها، مناسبت‌ها، روابط، قراردادهای قوانین، رسوم و سنت‌های اجتماعی عرب آن زمان است که بعضاً مورد تایید قرآن قرار می‌گیرند یا اصلاح شده حکم جدیدی ابلاغ می‌گردد. در این زمینه بطور خاص می‌توان به بیشتر آیات مربوط به زنان اشاره کرد که دقیقاً به جایگاه و منزلت زن در گفتمان مردم عصر نزول ناظر است (نحل/۵۸-۵۹؛ نساء/۷). همچنین می‌توان به آیات مربوط به قصاص و دیه (مائده/۴۵)، اختلاف میان زوجین (نساء/۳۵)، صلح (انفال/۶۱)، جنگ (حج/۳۹)، حجاب (نور/۳۱؛ احزاب/۵۹)، تعدد زوجات (نساء/۳)، معاملات اقتصادی (بقره/۲۸۲)، برده‌داری (نور/۳۳)، و نظایر آن اشاره داشت که دقیقاً ناظر به اوضاع و شرایط زندگی مردم عصر نزول است. در نتیجه با تغییر مجموعه شرایط اجتماعی و سیاسی، و در واقع تحول گفتمان بشری از عصر نزول به اعصار بعدی، باید مورد بررسی مجدد قرار گیرند که چنین احکامی امکان استفاده دارند یا نه.

نتیجه اینکه طرفداران رویکرد فراتاریخی بودن آیات وحی نتوانسته‌اند بین فراتاریخی بودن کلیت پیام وحی با فراتاریخی بودن تک تک آیات آن تفاوت بگذارند، اینکه قرآن بعنوان

یک کتاب الهی حاوی پیامی جاودانی، ازلی، ابدی، فراتاریخی، جهانشمول و همیشگی است، متفاوت است از اینکه ادعا کنیم پس همه آیات الهی هم باید لزوماً فراتاریخی باشند، بلکه برعکس می‌توان به محتوای کلی فراتاریخی قرآن اعتقاد داشت، و در عین حال تاریخ‌مندی برخی آیات آن را پذیرفت؛ زیرا مجموعه آیات قرآن به جوانب مختلف زندگی انسان ناظر هستند که تغییرپذیری این جوانب موجب این می‌شود که همواره نتوان حکمی مصداقی از قرآن برای آنها یافت، ولی می‌توان روح حاکم بر آموزه‌های قرآن را، در عین تغییرپذیری مسائل زندگی انسان، ثابت و تغییرناپذیر و فراتاریخی دانست.

حال با نظر به تاریخ‌مندی بخشی از آیات قرآن که موضوع‌شناسی آیات، توجه به اسباب نزول و دلالت‌های عام و خاص، نشان‌دهنده این حقیقت است، می‌توان استدلال کرد که حقیقت تاریخ‌مندی تعدادی از آیات قرآن در زمینه‌های مهمی چون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، احکام و قوانین، فرهنگی، تربیتی و نظایر آن قطعاً دیدگاه دایره‌المعارفی را با چالش اساسی مواجه می‌سازد، به این معنی که لازمه دایره‌المعارف بودن قرآن از چشم‌انداز طرفداران این دیدگاه اثبات جنبه فراتاریخی آیات است که چنین اثباتی با توجه به محتوای آیات وحی ممکن و میسر نیست. همین ویژگی درباره بخش زیادی از روایات و احادیث معتبر منقول از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه هم صدق می‌کند؛ به این معنی که تنها آن دسته از سخنان آن بزرگان که ناظر به آموزه‌های اعتقادی و اخلاقی و بیان سنت‌های کلی الهی و قوانین جهانشمول بر کلیت هستی است، می‌توانند دارای وصف فراتاریخی باشند، در حالیکه درباره دیگر سخنان بزرگان دین در زمینه‌های مختلفی چون سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، و نظایر آنها نمی‌توان پیشاپیش و بطور کلی حکم بر فراتاریخیت، کلیت، جهانشمولی و ثبات داشت، بلکه باید چنین سخنانی، پس از ارزیابی اعتبار سندی، ضمن تطبیق بر قرآن و عقل، بنا به اسباب صدور آنها بررسی شوند که با تغییر شرایط اسباب صدور باید دارای دلالت عام باشند یا خاص. اهمیت این سنخ‌شناسی و معیارسنجی روایات

منقول از بزرگان دین آن است که اول اینکه آنها دارای دو شأن متفاوت دینی و غیردینی هستند، و چه بسا بخش قابل توجهی از سخنان منقول از آنان ناشی از شأن غیردینی آنها باشد که در اینصورت چنین سخنانی تخته‌بند عنصر زمان، مکان و فرهنگ بوده، قطعاً تاریخ‌مند هستند و نمی‌توانند کاربرد فراتاریخی بویژه بطور مصداقی داشته باشند، اگرچه در برخی مواقع ممکن است برخی از آنها به لحاظ مفهومی، نه مصداقی، دلالتی عام‌تر داشته باشند.

۶. نتیجه‌گیری

از میان رویکردهای مختلف به دین که ناظر به کارکردهای دین در قلمروهای مختلف زندگی انسان است، رویکرد دایره‌المعارفی دارای سابقه تاریخی درازمدتی میان عالمان دین بویژه طبقه روحانیت با گرایش سنتی است. حامیان این دیدگاه با نظر به خاتمیت نبوت پیامبر اکرم (ص)، خطاناپذیری و وحیانی بودن قرآن کریم، جامعیت و جاودانگی اسلام، به این نگرش رسیده‌اند که لازمه جامعیت و جاودانگی اسلام توانایی بالفعل آموزه‌های آن در تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان مسلمان در همه زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی، اخلاقی، تربیتی، علمی، فلسفی و نظایر آنهاست. در واقع این دیدگاه تأکید دارد که مجموعه قرآن و روایات همچون دایره‌المعارفی است که پاسخ همه نیازهای ثابت و متغیر انسان در همه شرایط زمانی و مکانی بطور پیشاپیش در آن نهفته است. لذا فقط بر عالمان دین و دینداران بایسته است که به این منبع غنی دین مراجعه کرده پاسخ نیازها و پرسش‌های خود را جستجو کنند؛ اگرچه چه بسا گاهی ممکن است به اجتهاد عقلانی برای کشف درست پاسخ سوالات خود نیز نیازمند باشند.

از موارد قوت و مؤید دیدگاه دایره‌المعارفی وجود آن دسته از آیات قرآن و تعداد انبوه روایات رسیده از پیامبر اکرم (ص) و امامان شیعه (ع) است که در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اعتقادی، اخلاقی، تربیتی، علمی، فلسفی، تاریخی و غیره راهنمای دینداران در اداره امور زندگی فردی و جمعی بودند. ضمن اینکه دوران حدود ده

سأله حکومت رسول گرامی اسلام (ص) در مدینه و خلافت حدود ۵ سألۀ امیر مؤمنان که عمدتاً بر منابع مذکور قرآنی و روایی بود، به طریقی موید دیدگاه دایره‌المعارفی به دین است. همچنین موفقیت‌های علمی مسلمانان در شکوفایی تمدنی طی قرون سوم تا هفتم هجری قمری که قطعاً ملهم از آموزه‌های قرآنی و روایی بود، می‌تواند بعنوان یک تجربه موفق مورد استناد معتقدان به دیدگاه دایره‌المعارفی به دین باشد. نهایتاً اینکه مهم‌ترین ویژگی دیدگاه دایره‌المعارفی به دین، «دینی» دیدن همه نظام هستی و ارکان مختلف زندگی انسان، و در نتیجه طلب پاسخ‌های مناسب از درون متون دینی، برای انواع پرسش‌ها و نیازهایی است که برای آدمی در شرایط مختلف زمانی و مکانی ایجاد می‌گردد.

همانطور که در متن تحقیق هم اشاره شد، اهمیت دیگر دیدگاه دایره‌المعارفی گرایش بیشتر عالمان دینی در طول قرون متمادی سنت اسلامی به این دیدگاه و تلاش آنها برای تعریف سبک زندگی اسلامی و بازتولید جامعه اسلامی و دانش اسلامی منبعث از آموزه‌ها و تعالیم اسلامی است. براین اساس است که می‌توان از مواردی چون حکومت اسلامی، اقتصاد اسلامی، علوم تربیتی اسلامی، فرهنگ اسلامی، طب اسلامی و نظایر آن سخن گفت. در این موارد اسلامی بودن علوم، دانش‌ها، فرهنگ، سیاست و طب یا نظایر آن صرفاً به معنای جهت‌گیری اسلامی آنها نیست، بلکه فراتر از آن به معنای بهره‌مندی حداکثری آنها در مبانی، اصول، نظریه‌ها، گردآوری و داوری از مجموعه آموزه‌های اسلامی اعم از قرآن و روایات است، زیرا دو میراث غنی قرآن و روایات، همچون دایره‌المعارف و داروخانه‌ای است که مبانی و لوازم تامین و تمهید همه اضلاع زندگی دینداران در آنها نهفته است و پاسخ‌گوی نیازهای دینداران برای همه اعصار و شرایط مختلف جغرافیایی و فرهنگی است. در سطور فوق اشاره شد که دیدگاه دایره‌المعارفی هم به لحاظ مبانی تغذیه‌کننده آن، هم اصول و معیارهای خودش و هم در مقام واقع و عمل دچار چالش‌های اساسی و تناقضات متعدد است. از چالش‌های مبانی این دیدگاه «دینی» دانستن همه نظام عالم و بویژه کلیت

زندگی انسان و غفلت از ابعاد و زوایای واقعا «غیردینی» زندگی آدمی است. همچنین عدم تفکیک آنچه دینی است از آنچه غیردینی در زبان وحی است، که منجر به خلط امور دینی و ذاتی وحی با امور غیردینی و عرضی آن گردیده است. علاوه بر این عدم توجه به تفاوت قصد بالذات الهی از قصد بالعرض او، در آیات وحی، معتقدان به دیدگاه دایره المعارفی را با این خطای مهم مواجه ساخته که همه آیات قرآن را از نگاه الهی یکسان ببینند. به لحاظ اصول و معیارهای مربوط به این دیدگاه می توان به مواردی چون عدم توجه آنها به تنوع آیات قرآنی در زمینه هایی چون اعتقادات، اخلاق، اقتصاد، سیاست، اجتماع، تربیت، فرهنگ و نظایر آن اشاره داشت. تنوع چنین آیاتی طبیعتاً دالّ بر تنوع عرضی و طولی پیام الهی متجلی در اینگونه آیات است، از جمله لزوم تفکیک آیاتی که بطور مستقیم ابلاغ کننده پیام اصلی وحی هستند و آیاتی که به موضوعی غیرمرتبط با پیام دین ناظرند، ولی نهایتاً تقویت کننده دیدگاه خداآوری اند که همان پیام اصلی دین است. همچنین غفلت طرفداران این دیدگاه از تفاوت شئون دینی و غیردینی پیامبر (ص) و بزرگان دین منجر به خلط احکام حکومتی آنها یا نظرات غیردینی آنها با احکام دینی و آموزه های دینی شده است. علاوه بر این، این دیدگاه با تأکید افراطی بر نقش نصوص دینی برای تأمین نیازهای اساسی انسان، از ارزش و اهمیت موهبت های بزرگ خدا به انسان، یعنی عقل، تجربه، خلاقیت و مهارت بشری، غفلت ورزیده است. اما در مقام واقع و عمل، مطالعه تجربه تاریخی زندگی انسان نشان می دهد که نقش ادیان، از جمله اسلام، در سه سطح و مولفه اساسی زندگی انسان، یعنی در مبانی و ارزش ها، احکام و قوانین، و برنامه ها و راه کارهای عملیاتی یکسان نبوده است، بلکه تفاوت های مهمی در این زمینه وجود دارد؛ به این معنا که نقش دین اسلام در تمهید ارزش ها و مبانی اعتقادی و اخلاقی زندگی آدمیان، حداکثری و جهانشمول است که البته با فهم عقل سلیم هم تطابق دارد. اما در خصوص احکام و قوانین حاکم بر زندگی، نقش دین اسلام حداقلی است، یعنی اسلام حداقل های لازم از احکام و قوانین را برای مدیریت یک زندگی

ساده و مطلوب بیان کرده است. در حالیکه تمهید حداکثرهای احکام و قوانین زندگی برعهده عقل، تجربه و خلاقیت و نیاز بشری نهاده شده است. همچنین درباره برنامه‌ها و راه کارهای عملیاتی زندگی، اگرچه اندک مواردی در متون دینی وجود دارند، اما عنصر سیالیت در شبکه نیازها و انتظارات انسان در شرایط متغیر زمانی و مکانی در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، علمی، فلسفی، و نظایر آنها نشان می‌دهد که اساساً امکان تدوین و تدارک برنامه‌های مناسب حال همه دینداران برای همه اعصار و شرایط جغرافیایی ناممکن است. در واقع انجام این امر مهم، یعنی برنامه‌ریزی چگونه زیستن و تدارک زوایای مختلف آن برعهده دین نیست، بلکه برعهده عقل، تجربه و خلاقیت و مهارت بشری است که مبتنی بر سیالیت نظام نیازها و انتظارات بشری، ماهیت چنین برنامه‌ای هم مدام در سیلان و تغییرپذیری است. نقش اصلی و یقیناً حداقلی دین در این زمینه جهت-بخشی دینی و معنوی به برنامه‌های زندگی انسان است، نه اینکه ماهیت و جزئیات برنامه زندگی او را پیشاپیش تهیه و تدوین نماید. در واقع زندگی انسان و برنامه‌ریزی جزئیات متغیر آن امری عقلایی است نه امری دینی. به عبارت دیگر، بیشتر ابعاد زندگی، حتی دینداران، دارای صفت غیردینی است، دینی بودن بخشی از آن صرفاً به معنای رنگ الهی داشتن است، نه اینکه جزئیات آن توسط متون دینی تعیین شده باشد.

سخن آخر اینکه نقش اصلی دین در زندگی دینداران، عمدتاً در معرفی ارزش‌ها، معیارها، مبانی و نظام اعتقادی و اخلاقی حاکم بر زندگی آنهاست؛ اگرچه در زمینه احکام و قوانین و برخی دستورات زندگی نیز دارای حداقلی از رهنمودهاست. اما حوزه وسیع برنامه‌ریزی زندگی، که بیشتر دارای ویژگی غیردینی و تغییرپذیری بسیار شدید مبتنی بر انتظارات و نیازهای دینداران است، عمدتاً از قلمرو دخالت دین بیرون است. تنها نقش برجسته دین در این حوزه اعطای رنگ الهی و اخلاقی به مجموعه برنامه‌ها و راه کارهای زیستی بشری است.

منابع

کارکردهای دین از منظر رویکرد دایره المعارفی / قدرت الله قربانی / ۱۱۵

- ابوزید، نصر حامد (۱۳۸۰)، معنای متن، ترجمه مرتضی کریمی نیا، تهران: طرح نو.
- باقری، خسرو (۱۳۸۲)، هویت علم دینی، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴)، تبیین براهین اثبات خدا، قم: اسراء، چ ۴.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹)، انتظار بشر از دین، قم: اسراء، چ ۶.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲)، شریعت در آینه معرفت، قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، دین شناسی، قم: اسراء، چ ۵.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۰)، ادب فنای مقربان، قم: اسراء، ج ۷.
- جوارشکیان، عباس (۱۳۹۶)، دلایل و لوازم تلقی حداکثری از دین، فصلنامه آموزه‌های نوین کلامی، ش ۱.
- حکیمی، محمدرضا (۱۴۱۳ق)، الحیاه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۶)، خدمات و حسنات دین، چاپ شده در مدارا و مدیریت، تهران: انتشارات صراط.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۸)، بسط تجربه نبوی، تهران: انتشارات صراط.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۸)، تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۲۰ جلد.
- عرب صالحی، محمد (۱۳۸۷)، تاریخی‌نگری و دین، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- فنایی، ابوالقاسم (۱۳۷۵)، انتظار بشر از دین؛ درنگی در صورت مساله، نقد و نظر، ش ۳ و ۴.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۸۵)، علم الیقین، قم: انتشارات بیدار.

- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، اصول کافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد تقی (۱۴۰۴ق)، بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء.
- مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۴)، پاسخ استاد به جوانان پرسش گر، قم: انتشارات امام خمینی، چ ۹.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۲)، اسلام و مقتضیات زمان، تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۲)، مقدمه‌ای بر جهان بینی اسلامی، در: مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، ج ۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۳)، نبوت، تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱)، خاتمیت، تهران: انتشارات صدرا.
- معرفت، محمدهادی (۱۴۲۴)، التمهید فی علوم القرآن، قم: موسسه التمهید.
- نصر، سید حسین (۱۳۸۲)، جوان مسلمان و دنیای متجدد، تهران: طرح نو.